

UOT 338.556

## “Gizli iqtisadiyyat” anlayışına vahid yanaşmanın formalaşdırılması problemi

**Elşən Rəsul oğlu Bağırzadə\***

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dissertantı

### Xülasə

*Tədqiqatın məqsədi:* Ədəbiyyatlarda “gizli iqtisadiyyat” terminləri və “gizli iqtisadiyyat” anlayışı ilə bağlı mövcud olan müxtəlif yanaşmaların ortaq cəhətlərini üzə çıxarmaqla, bu istiqamətlərdə vahid yanaşmaları formalaşdırmağa çalışmaqdır.

*Tədqiqatın metodologiyası:* Müxtəlif nəzəri təhlil metodlarından istifadə edilməklə yanaşı, gizli iqtisadiyyatla bağlı vahid yanaşmaların formalaşdırılmasında Milli Hesablar Sistemi metodologiyası əsas götürülmüşdür.

*Tədqiqatın nəticələri:* “Gizli iqtisadiyyat” terminlərinin (30-a qədər) işlədilməsilə bağlı bəzi ümumi tendensiyaları ayırmaq mümkün olsa da, hazırda bu sahədə ən geniş yayılmış yanaşma ondan ibarətdir ki, hər bir tədqiqatçı öz tədqiqatında istifadə etdiyi terminin gizli iqtisadi fəaliyyətlərin hansı hissəsini əhatə etməsini qeyd etmək şərti ilə, istənilən termini işlədə bilər; gizli iqtisadiyyata vahid tərifin verilməsilə bağlı elmi axtarışların nəticəsi kimi ən geniş yayılmış yanaşma Milli Hesablar Sistemi (MHS) konvensiyası çərçivəsində formalaşdırılan makroiqtisadi yanaşmadır; makroiqtisadi yanaşmada bir iqtisadi fəaliyyətin gizli iqtisadiyyata aid edilməsi üçün o fəaliyyət, nəticəsində əlavə dəyərin yaradıldığı məhsuldar fəaliyyət olma, bazar buraxılışı olma və statistika xidməti tərəfindən qeydə alınma bilməmə kimi hər üç kriteriyaya cavab verməlidir; makroiqtisadi yanaşmada gizli iqtisadiyyata həm kriminal, həm də qeyri-kriminal gizli sektorlar aid olursa da, gizli iqtisadiyyatın leqallaşdırılması siyasəti baxımından tədqiqatların qeyri-kriminal sektorla məhdudlaşdırılması daha məqsədəuyğun hesab olunur.

\* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. AZ1000. Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç. 6.  
e.bagirzade@gmail.com

*Tədqiqatın məhdudiyyətləri:* Tədqiqatda istifadə olunan bir çox terminin azərbaycandilli ədəbiyyatda qarşılığı tapıla bilməmişdir.

*Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti:* “Gizli iqtisadiyyat” terminləri və “gizli iqtisadiyyat” anlayışına vahid yanaşmanın formalaşdırılmasına imkan verir.

*Tədqiqatın orjinallığı:* Gizli iqtisadiyyatla bağlı terminlərin istifadəsi sahəsində ümumi tendensiyaları ortaya çıxarması, “gizli iqtisadiyyat” anlayışına yanaşmalar-dakı müxtəlifliklərin səbəblərini müəyyən etməsi, makroiqtisadi yanaşma əsasında gizli iqtisadiyyatın strukturunu dəqiqləşdirməsi, gizli iqtisadiyyatla dövlət sektoru, sosial iqtisadiyyat, xarici effektlər, vergidən yayınma, korrupsiya və rüşvət, çirkli pul, onun yuyulması və gizli məşğulluq arasındakı münasibətləri üzə çıxarması tədqiqatın əsas spesifik cəhətləridir.

**Açar sözlər:** *gizli iqtisadiyyat, vergidən yayınma, Milli Hesablar Sistemi, makroiqtisadiyyat, iqtisadi nəzəriyyə.*

## 1. Giriş

Müasir gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsi gizli iqtisadiyyat probleminin müxtəlif aspektlərilə bağlı bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənən çoxsaylı yanaşmaları özündə birləşdirir. Araşdırmalar göstərir ki, mövcud fikir müxtəlifliyinin təməlinə məhz bu fenomenin mahiyyəti və iqtisadiyyatdakı yerinin müəyyən edilməsilə bağlı ortaya çıxan fərqli baxışlar dayanır.

Belə ki, tədqiqatçıların gizli iqtisadiyyat anlayışına verdiyi tərifdən irəli gələrək, onun kəmiyyət qiymətləndirməsi, səbəbləri, təsirləri və onunla mübarizə yolları haqqında irəli sürdüyü fikirləri də fərqlənir. Bu baxımdan müasir gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsi gizli iqtisadiyyat anlayışı və onun mahiyyətinin şərh edilməsinə xüsusi önəm verir.

Gizli iqtisadiyyat anlayışının gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsi baxımından bu qədər prinsiplial əhəmiyyət daşıması, təbii olaraq bu istiqamətdə vahid yanaşmanın formalaşdırılması ilə bağlı elmi araşdırmaları da zəruri edir. Mövcud ədəbiyyatlarda bu istiqamətdəki araşdırmalara geniş təsadüf olunmasa da, 1980-cı illərdən başlayaraq müəyyən təşəbbüslərin ortaya çıxdığını qeyd etmək mümkündür. Gizli iqtisadiyyat anlayışına vahid yanaşmanın milli gəlir statistikasına və ya Milli Hesablar Sistemi Konvensiyasına çərçivəsində formalaşdırılmasını nəzərdə tutan və makroiqtisadi yanaşma adlandırma biləcəyimiz bu təşəbbüslər, artıq bu istiqamətdəki ədəbiyyatlarda geniş şəkildə yayılmağa başlamışdır.

Bu məqalədə gizli iqtisadiyyat anlayışına vahid yanaşmanın formalaşdırılması problemi bütün aspektləri ilə birlikdə tədqiq olunmağa çalışılır və mövcud makroiqtisadi yanaşma əsasında gizli iqtisadiyyat anlayışının sistemli şəkildə təqdim edilməsinə və dəqiqləşdirilməsinə cəhd edilir. Bu məqsədlə, ilk növbədə gizli iqtisadiyyatla

bağlı mövcud terminoloji qarışıqlığa aydınlıq gətiriləcək, sonra isə makroiqtisadi yanaşma çərçivəsində gizli iqtisadiyyatın strukturu və iqtisadiyyatdakı yeri dəqiqləşdiriləcək, gizli iqtisadiyyat-dövlət sektoru, gizli iqtisadiyyat-sosial iqtisadiyyat, gizli iqtisadiyyat-xarici effektlər, gizli iqtisadiyyat-vergidən yayınma, gizli iqtisadiyyat-korrupsiya və rüşvət, gizli iqtisadiyyat-çirklə pul və yuyulması və gizli iqtisadiyyat-gizli məşğulluq əlaqələri təqdim ediləcək və nəhayət, dövlət siyasəti baxımından gizli iqtisadiyyat anlayışının çərçivəsi müəyyənləşdiriləcəkdir.

## 2. “Gizli iqtisadiyyat” termini

Gizli iqtisadiyyatla bağlı mövcud ədəbiyyatların araşdırılması zamanı qarşıya çıxan ilk çətinlik bu anlayışı ifadə etmək üçün işlədilən terminlərlə bağlıdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılan təxminən 100-dən çox tədqiqatın təhlili əsasında deyə bilərik ki, mövcud ədəbiyyatlarda bu fenomeni ifadə etmək məqsədilə işlədilən 30-a yaxın termin mövcuddur ki, bunlardan da ən geniş yayılanları gizli (*hidden*), kölgə (*shadow*), qeyri-rəsmi (*unofficial*), qeyri-formal (*informal*), qara (*black*), yeraltı (*underground*), qeyri-leqal (*illegal*), nağd pul (*cash*), müşahidə edilməyən (*non-observed*), qeyri-müntəzəm (*irregular*), bəyan edilməyən (*unreported*), paralel (*parallel*), uçotdankənar (*unregistered*), boz (*grey*), qeydə alınmayan (*unrecorded*), ikinci (*second*), marjinal (*marginal*), aləqaranlıq (*twilight*), görünməyən (*invisible*), ay işığı (*moonlight*) və vergiləndirilməyən (*untaxed*) iqtisadiyyat terminləridir.

Bütün bunlar qruplaşdırılaraq şəkil formasında təqdim olunmuşdur (*bax: səh. 54*)

Şəkildə göstəriləni kimi, iqtisadi fəaliyyətin hər hansı xüsusiyyətinin önə çəkilməsinə, rəsmi iqtisadiyyatdan kənar qalan bu və ya digər fəaliyyət növünü əhatə etməsinə, beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmasına və tədqiqatın yayımlandığı dilə görə bu terminlərin işlədilməsilə bağlı bəzi ümumi tendensiyalar mövcuddur. Ancaq eyni müəllifin eyni gizli iqtisadiyyat anlayışını müxtəlif tədqiqatlarında müxtəlif terminlərlə ifadə etməsi (*Thomas J. J. 1990, 1999; Schneider, 2002; Schneider və Bajada, 2005a,b*), həmçinin beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış terminlərdən bir sıra tədqiqatçıların fərqli qaydada istifadəsi hallarına belə rast gəlinməsi (*Krakowski, 2005; Chen, 2004*), bu terminlərin işlədilməsilə bağlı ümumi qanunauyğunluğun olmadığını açıq şəkildə göstərməkdədir.

Mövzu ilə bağlı Azərbaycanda nəşr edilən ədəbiyyatlarda da gizli, kölgə, xəlvəti, qeyri-rəsmi, əlaltı, qeyri-formal və müşahidə olunmayan iqtisadiyyat terminləri ən çox işlədilən terminlər sırasındadır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi sənədlərində işlətdiyi terminlər isə müşahidə edilməyən (*beynəlxalq təşkilatların işlətdiyi mənada*), qeyri-formal (*Beynəlxalq Əmək Təşkilatının işlətdiyi mənada*) və gizli iqtisadiyyat (*kriminal və qeyri-kriminal gizli sektorun məcmusu mənasında*) terminləridir (*AzSTAT, 1999, 1999, 2004; UNECE, 2008*).

**Gizli iqtisadiyyat anlayışı ilə bağlı işlədilən terminlərin istifadə xüsusiyyətləri**

<b>İSTİFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ</b>	<b>TERMINLƏR</b>
<b>İqtisadi fəaliyyətin hər hansı xüsusiyyətinin önə çəkilməsinə görə</b>	
Gizlilik	“gizli(hidden) iqtisadiyyat”, “yeraltı (underground) iqtisadiyyat”, “kölgə (shadow) iqtisadiyyatı”, “alaqaranlıq (twilight) iqtisadiyyatı”, “ay işığı (moonlight) iqtisadiyyatı”
Qeyri-qanunilik	“qeyri-leqal (illegal) iqtisadiyyat”, “qara (black) iqtisadiyyat”,
Qeyri-rəsmilik	“qeyri-rəsmi (unofficial) iqtisadiyyat”, “qeyri-formal (informal) iqtisadiyyat”, “qalustuksuz (without tie) iqtisadiyyat”
Qeydiyyatsızlıq	“uçotdankənar (unregistered) iqtisadiyyat”, “qeydiyyatsız(unrecorded) iqtisadiyyat”
Alternativlik	“paralel (parallel) iqtisadiyyat”, “ikinci (second) iqtisadiyyat”,
Vergidən yayınmaqlıq	“vergiləndirilməmiş (untaxed) iqtisadiyyat”, “bəyan edilməmiş (unreported) iqtisadiyyat”
Nizamsızlıq	“qeyri-müntəzəm (irregular) iqtisadiyyat”
Əhəmiyyətsizlik	“marjinal (marginal) iqtisadiyyat”
<b>Rəsmi iqtisadiyyatdan kənar qalan bu və ya digər fəaliyyət növünü əhatə etməsinə görə</b>	
Kriminal gizli fəaliyyətləri	“qeyri-leqal (illegal) iqtisadiyyat”, “qara (black) iqtisadiyyat”, “yeraltı (underground) iqtisadiyyat”, “alaqaranlıq (twilight) iqtisadiyyatı”, “ay işığı (moonlight) iqtisadiyyatı”
Qeyri- kriminal gizli fəaliyyətləri	“paralel (parallel) iqtisadiyyat”, “vergiləndirilməmiş (untaxed) iqtisadiyyat”, “bəyan edilməmiş (unreported) iqtisadiyyat”, “qeyri-rəsmi (unofficial) iqtisadiyyat”, “qeyri-formal (informal) iqtisadiyyat”, “qalustuksuz (without tie) iqtisadiyyat”, “qeyri-müntəzəm (irregular) iqtisadiyyat”, “ikinci (second) iqtisadiyyat”
<b>Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə ortaya çıxmasına görə</b>	
Sosialist sistemlərdə	“ikinci (second) iqtisadiyyat”
Kapitalist sistemlərdə	Qalan bütün terminlər

## Şəklin davamı

Beynəlxalq səviyyədə razılaştırılmasına görə	
Beynəlxalq təşkilatlarda razılaştırılanlar	“müşahidə edilməyən (non-observed) iqtisadiyyat”, “yeraltı (underground) iqtisadiyyat”, “qeyri-leqal (illeqal) iqtisadiyyat”, “qeyri-formal (informal) iqtisadiyyat”, “şəxsi son istehlak məqsədli ev (households for own final use) iqtisadiyyatı”
Beynəlxalq təşkilatlarda razılaştırılmayanlar	Qalan bütün terminlər
Tədqiqatın yayımlandığı dilə görə	
İngiliscə	Daha çox “yeraltı iqtisadiyyat” (underground economy), “gizli iqtisadiyyat” (hidden economy), “kölgə iqtisadiyyatı” (shadow economy)
Almanca	Daha çox “kölgə iqtisadiyyatı” (schatten wirtschaft)
Fransızca	Daha çox “yeraltı iqtisadiyyat” (l'conomie souterrain)
Rusca	Daha çox “kölgə iqtisadiyyatı” (теневая экономика)
Türkcə	Daha çox “uçotdankənar iqtisadiyyat” (kayıtdışı ekonomi)
Azərbaycanca	Daha çox “gizli iqtisadiyyat” (hidden economy)

**Qeyd:** Şəkil müxtəlif ölkələrdə gizli iqtisadiyyatla bağlı aparılan 100-dən çox tədqiqatın təhlili əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Problemin bu aspektinə toxunan Latviyalı alim Gylys Povilas qeyd edir ki, mövcud terminoloji problemin beynəlxalq səviyyədə birdəfəlik həlli arzu olunsa da, əslində indiki halda eyni fenomenin müxtəlif terminlərlə ifadə edilməsi də yanlış bir şey deyildir, əsl yanlış müxtəlif fenomenlərin eyni terminlərlə ifadə edilməsidir (Gylys, 2005:7).

Beləliklə, *hazırda terminoloji problemin həlli məqsədilə ən geniş yayılmış yanaşma ondan ibarətdir ki, hər bir tədqiqatçı öz tədqiqatında istifadə etdiyi terminin gizli iqtisadi fəaliyyətlərin hansı hissəsini əhatə etməsini qeyd etmək şərtilə, istənilən termini işlədə bilər.*

### 3. Gizli iqtisadiyyat anlayışı və çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsi

Mövcud ədəbiyyatlarda gizli iqtisadiyyatla bağlı terminlərdə olduğu kimi bu anlayışa verilən təriflərdə də bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənən yanaşmalar müşahidə edilməkdədir ki, bunlardan da daha çox diqqəti cəlb edənləri aşağıdakılardır:

- ◆ ABŞ-ın Wisconsin-Madison Universitetinin professoru Edgar Feige: “*rəsmi hesablanan ÜDM göstəricisinin əhatə etməli olduğu qeydə alınmayan bütün iqtisadi fəaliyyətlər*” (Feige, 1979:6);
- ◆ Kanadanın Quenn’s Universitetindən doktor Philip Smith: “*ÜDM hesablamalarından kənar qalan, leqal və ya qeyri-leqal olmasından asılı olmayaraq bazara istiqamətlənmiş əmtəə və xidmətlər istehsalı*” (Smith, 1997:12-15);
- ◆ Avstriyanın Johannes Kepler adına Linz Universitetindən professor Friedrich Schneider: “*nəticəsində əlavə dəyərin yaradıldığı və Milli Hesablar Sistemi Konvensiyası şərtlərinə uyğun olaraq, milli gəlir hesablarına daxil olmalı olduğu halda, faktiki olaraq milli statistika orqanları tərəfindən uçota alınmamış bütün iqtisadi fəaliyyətlər*” (Schneider, 1986, 2005);
- ◆ London Qeyri-formal İqtisadiyyat Araşdırmaları Mərkəzinin Direktoru doktor Dilip Bhattacharyya: “*dövr edən pul kütləsinə uyğun potensial milli gəlir ilə real olaraq qeydə alınmış milli gəlir arasındakı fərq*” (Bhattacharyya, 1999, 2004);
- ◆ Hindistan Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər Araşdırmaları Şurasından professor Shankar Acharya: “*Vergiyə cəlb edilməli olduğu halda, vergi orqanlarına bəyan edilməyən gəlirlərin məcmusu*” (Acharya, 1985);
- ◆ Dünya Bankı iqtisadçılarından Latin Amerikalı Norman Loayza: “*dövlətin vergi qoyma və digər tənzimləmə tədbirləri ilə razılaşmayan iqtisadi vahidlər şəbəkəsi*” (Loayza, 1996);
- ◆ Məşhur “Ekonomiksin Prinsipləri” dərsliyinin müəllifi, Harvard Universitetinin professoru Gregory Mankiw: “*kriminal və qeyri-kriminal gizli iqtisadi fəaliyyətlərin məcmusu*” (Mankiw, 2003:169);
- ◆ İtalya Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirliyinin əməkdaşı, George Washington Universitetinin professoru Vito Tanzi: “*rəsmi statistikanın qeydə alınmalı olduğu halda, qeydə ala bilmədiyi məhsuldar iqtisadi fəaliyyətlər*” (Tanzi, 1999:344);
- ◆ Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi Moskva Universitetindən dosentlər Yuri Latov və Sergey Kovalyov: “*Dövlətin uçot və nəzarətindən kənar inkişaf edən və buna görə də rəsmi statistikada əks olunmayan iqtisadi fəaliyyətlər*” (Латов və Ковалев, 2006:14);
- ◆ Türkiyə Mərmərə Universitetinin professoru Osman Altuğ: “*heç bir sənədlə rəsmiləşdirilməyən və ya məzmunu reallığı əks etdirməyən sənədlərlə həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyətin dövlətdən və biznes ilə bağlı digər şəxslərdən (şərik, işçi, debitor və.s) tamamilə və ya qismən gizlədilərək, rəsmi iqtisadiyyatın xaricinə çıxarılması*” (Altuğ, 1999:V);
- ◆ Afrikalı alimlər M. Bagachwa və A. Nahoya: “*qeyri-formal (kiçik həcmli istehsal və təsərrüfat vahidləri), paralel (qanunla icazə verilən məhsulların qeyri-leqal istehsalı ilə məşğul olan) və qara bazar (dövlət tərəfindən qadağan edilən bazar və qeyri-bazar xarakterli əmtəələrin istehsalı və bölüşdürülməsini həyata keçirən) fəaliyyətlərinin məcmusu*” (Bagachwa və Naho, 1995);

- ◆ İngiltərə iqtisadçısı M. Carter: “*qeyri-formal (ÜDM-də əhatə olunmayan və buna görə də ölçülməsinə cəhd edilməyən, ev təsərrüfatlarında şəxsi tələbat üçün istehsal fəaliyyətlərini, fərdlər arasında isə bir sıra qarşılıqlı əməliyyatlar və.s) və yeraltı (kəmiyyət üzrə qiymətləndirmənin mümkünlüyünə baxmayaraq, rəsmi qeydiyyat və hesablamalardan yayınan bir sıra fəaliyyətlər; birincisinə rəsmi qeydiyyattan keçmiş iqtisadi subyektlərin gəlir və ya xərclərinin bir hissəsinin vergidən yayındırılması və bəzi lisenziya öhdəliklərinə əməl etməyən fəaliyyətlər aid olduğu halda, ikincisinə qeydiyyattan keçməmiş iqtisadi subyektlərin bəyan edilməyən bütün gəlir, xərc, istehsal, xidmət və.s əməliyyatları aiddir) iqtisadi fəaliyyətlərin məcmusu*” (Carter, 1984).

Azərbaycan iqtisadçılarından professorlar Akif Musayev və Səttar Səfərov da öz tədqiqatlarında gizli iqtisadiyyat anlayışını şərh etmişlər. Professor Akif Musayev “*qeyri-qanuni iqtisadi subyektlərin həyata keçirdiyi iqtisadi fəaliyyətlər, qanuni subyektlərin həyata keçirdiyi qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətlərin məcmusu*” və ya vergiqoyma baxımından yanaşaraq “*qanunların və digər normativ aktların pozulması ilə malların istehsalı, təqdim edilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsindən ibarət olan maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti*” kimi tərif vermişdir (Musayev və Musayeva, 2004:213-214). Professor Səttar Səfərov isə gizli iqtisadiyyat anlayışını şərh edərkən, “*qeyri-rəsmi dövriyyə*”, “*gizli*” və “*kölgə*” iqtisadiyyatı anlayışlarını fərqləndirir. Ona görə, “*uçotdan, vergidən və digər icbari ödənişlərdən yayınan, ÜDM-nin, Milli Gəlirin uçotdan, idarəolunmadan kənar qalan hissəsi olan qeyri-rəsmi dövriyyə, istehsalı, dövriyyəsi və xidmətlər göstərilməsi qadağan olunan fəaliyyətlərdən təşkil olunan gizli iqtisadiyyat və qadağan olunmayan, lakin uçotdan, vergidən, digər icbari ödənişlərdən yayınmalardan təşkil olunan kölgə iqtisadiyyatından ibarətdir*” (Səfərov, 2006).

Araşdırmalarımız göstərir ki, gizli iqtisadiyyat anlayışına verilən təriflərdəki mövcud müxtəliflik bir sıra faktorlarla bağlıdır. Bunlardan *birincisi gizli iqtisadiyyatın müxtəlif fəaliyyət formalarından təşkil olunması və bu baxımdan tədqiqatçının öz tədqiqat predmetini konkretləşdirmə cəhdidir*. Belə ki, E.Faal (2003), H.F.Sennholz (2003), M.Krakowski (2005), E.Christie və M.Holzner (2004), V.Trasberg (2004), K.Turmanidze (2000), G.V.Walle və P.Ponsaers (2006), V.Braithwaite, M.Reinhart və J.Job (2005), M.Orviská, A.Čaplánová, J.Medved və J.Hudson (2006), R.Mirus və R.S.Smith (1997), D.Kaufmann və A.Kaliberda (1996), V.Seviğ (2002), Ö.F.Çolak və S.Bekmez (2007), E.Baldemir, F.M.Gökəlp və M.Avcı (2007), C.C.Aktan (1999), O.Altuğ (1999), S.Şengül (1997) və N.M.Qolovanov, V.E.Perekislov, V.A.Fadeev (2003) kimi tədqiqatçılar öz tədqiqatlarını gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sektoru ilə, F. Schneider və D.Enste (2002), Ch.Bajada (2005), M.Faulend və V.Šošiç (2000), С.Колесников (2001), C.Wallace, Ch.Haerpfer və R.Latcheva (2004), P.Lemieux (2007), S.Katsios (2006), Y.Eilat və C.Zinnes (2000), L.M.Tedds (2005), G.Mankiw (2003), P.Gyls (2005), B.S.Frey (1994), P.M.Smith

(1997), S.Səfərov (2006), A.Musayev və A.Musayeva (2004), Y.Kıldış (2000), F.Halicioğlu (1999), N.Altuğ (1994), M.Besim (2000), N.Algan (2004), V.Us (2004), A.B.Yereli və O.Karadeniz (2004), Ş.Aydemir (1995), S.Djankov, I.Lieberman, J.Mukherjee və T.Nenova (2002), K.Ott (1998), I. Mel'ota, U.Thießen və T.Vakhenko (2001) və T.Khomenko (2007) kimi tədqiqatçılar qeyri-kriminal və kriminal sektorlarının məcmusu ilə, G.A.Yılmaz (2006), H.Çetintaş və H.Vergil (2003), İ.Önder (2001) kimi tədqiqatçılar gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal, kriminal və şəxsi istehlak məqsədli ev təsərrüfatı sektorlarının məcmusu ilə, M. A. Chen (2004), S.Commander və A.Tolstopiatenko (1997), A.M.Fatima (2004), O.E.Garcia-Bolivar (2006), K.Hart (2005), A.Henley, G.R.Arabsheibani və F.G.Carneiro (2006), V.Güngör (1997), S.Purkis (2006, 2007) və Y.Şişman (1999) kimi iqtisadçılar isə gizli iqtisadiyyatın yalnız qeyri-kriminal sektorunun qeyri-formal fəaliyyətləri ilə məhdudlaşdırdıqlarından göstərilən əsərlərində gizli iqtisadiyyat anlayışına verdikləri tərif də bu istiqamətdədir.

*İkincisi, tədqiqatçının gizli iqtisadiyyat anlayışı ilə bu fenomenin kəmiyyət qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə etdiyi metodu uyğunlaşdırma cəhdidir.* Yəni gizli iqtisadiyyatın hansı hissəsinin kəmiyyət qiymətləndirməsini apara bilmişsə, verdiyi tərif də ona uyğunlaşdırmağa çalışmasıdır. Məsələnin bu aspektinə toxunan məşhur ekonomist Vito Tanzi qeyd edir ki, gizli iqtisadiyyatın ən azı iki tərif və iki kəmiyyət qiymətləndirmə forması vardır. Birincisi rəsmi statistiklər tərəfindən qiymətləndirilə bilməyən istehsalla, digəri isə bəyan edilməyən və vergi orqanları tərəfindən bilinməyən gəlirlə bağlıdır (Tanzi, 1999).

*Üçüncüsü, tədqiqatçının gizli iqtisadiyyatın bu və ya digər aspektini önə çəkmək məqsədidir.* Bu zaman tədqiqatçılar gizli iqtisadi fəaliyyətlərin vergidən yayınması, uçotdan yayınması, qanunlara zidd olması və səbəbləri kimi aspektlərini qabardaraq öz təriflərini formalaşdırırlar (Fleming və b., 2000:389; Aydemir, 1995:8-9).

*Dördüncü faktor isə tədqiqatların aparıldığı müxtəlif iqtisadi sistemlərdə gizli iqtisadi fəaliyyətlərin mahiyyətə bir birindən fərqlənməsidir.* Belə ki, Şimali Koreya, Kuba kimi sosialist ölkələrində nəinki, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində qəbul olunan kriminal gizli iqtisadi fəaliyyətlər, həmçinin də rəsmi ideologiyaya zidd olan bütün özəl təşəbbüslər də gizli iqtisadiyyat anlayışına daxil edilir. Digər tərəfdən bu ölkələrdə vergi, ÜDM kimi anlayışlar da olmadığından gizli iqtisadiyyatlarına da bu anlayışlardan istifadə edərək tərif vermək mümkün deyildir (Lee, 2002; Özsoylu, 1996; Yılmaz, 2006).

*Problemin mövcud mürəkkəbliyi, tədqiqatçılar arasında haqlı olaraq belə bir sualı da ortaya çıxarmışdır: Ümumiyyətlə gizli iqtisadiyyat anlayışına vahid tərifin verilməsinə ehtiyac varmı?* Alman tədqiqatçı B. Frey qeyd edir ki, belə bir tərifin formalaşdırılması zəruri deyil, əsas olan səbəbləri, miqyası və təsirləri araşdırılmalı bu fəaliyyətlərin tam şəkildə dərk edilməsidir. Digər alman tədqiqatçıları E. Klinkmüller və G. Leptin də hesab edir ki, gizli iqtisadiyyatın düzgün və mükəmməl



tərifinin verilməsi qeyri-mümkündür. Həmçinin belə bir cəhd də mənasızdır (Özsoylu, 1996:16). Jim Thomas da gizli iqtisadiyyata veriləcək təriflərin kəmiyyət qiymətləndirməsi metodları ilə uyğunlaşdırılmasının zəruriliyini vurğulamaqla yanaşı, qeyri-müəyyən (*fuzzy concept*), ancaq nəzəri axtarışda olan bir anlayış kimi qəbul etdiyi gizli iqtisadiyyata formal bir tərifin verilməsinin çətinliyini qeyd etmişdir (Thomas, 1999). Amma bütün bunlara baxmayaraq, problemin tədqiqi ilə məşğul olanlar arasında geniş yayılmış fikir birliyi gizli iqtisadiyyat anlayışına vahid bir yanaşmanın formalaşdırılmasının zəruriliyi istiqamətindədir. Onlar hesab edir ki, bu mümkün olmadığı müddət ərzində ən azı tədqiqatçı özü öz tədqiqatının predmetini müəyyənləşdirmək məqsədilə mövcud təriflərdən birini seçməli və ya yeni tərif formalaşdırmalıdır. Əks halda problemin miqyasının ölçülməsi, səbəblərinin araşdırılması, təsirlərinin üzə çıxarılması və onunla mübarizə yollarının irəli sürülməsində ciddi çətinliklərlə qarşılaşacaqdır (Schneider və Enste, 2002:6; Özsoylu, 1996:25-26; Fleming və b., 2000:388, Gylys, 2005).

### 3.1 “Gizli iqtisadiyyat” anlayışına makroiqtisadi yanaşma

“Gizli iqtisadiyyat” anlayışına vahid yanaşmanın formalaşdırılması ilə bağlı axtarışlar ilkin əsasları 1980-ci illərdə ortaya çıxan və BMT-nin 1993-cü il MHS Konvensiyasının qəbul edilməsindən sonra daha da geniş yayılmağa başlayan makroiqtisadi yanaşma ilə yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmuşdur. *Bu gün iqtisadi ədəbiyyatlarda ən geniş yayılmış yanaşma hesab olunan makroiqtisadi yanaşma, gizli iqtisadiyyat anlayışına milli gəlir statistikasına, başqa sözlə ÜDM hesablamaları çərçivəsində tərifin verilməsinə çalışır ki, bu da 2002-ci ildə BMT, BVF, BƏT, İƏİT və MDB STAT tərəfindən nəşr edilən “Müşahidə edilməyən iqtisadiyyatın ölçülməsi: Bələdçi kitab”da (“Mavi Kitab”) göstərilən müvafiq anlayış və yanaşmalara əsaslanır* (Özsoylu, 1996:12-13; Schneider və Enste 2002:7).

Məsələnin bu aspektinə toxunan Türkiyəli professor Güneri Akalın qeyd edir ki, gizli iqtisadiyyat anlayışı ilə bağlı mövcud fikir müxtəlifliklərinin əsasında onun makroiqtisadi kateqoriya olmasının unudulması dayanır (Akalın, 1996:29).

Gizli iqtisadiyyatın makroiqtisadi anlayış kimi ortaya atılmasının səbəbinə toxunan digər bir tədqiqatçı Adem Kalça isə qeyd edir: “...İqtisadçılar 1930-cu illərdən sonra inflyasiyanı, işsizliyi, maliyyə problemlərini makroiqtisadi metodlarla həll etməyə çalışmalarına baxmayaraq, müasir dövrdə eyni problemləri yenə də eyni metodlarla həll etməkdə böyük çətinliklərlə üzləşirlər. İqtisadçılar bu uğursuzluğun səbəblərini izah etməyə çalışdıqları yeni yanaşma və tezislər irəli sürmüşlər ki, bunların da ən önəmlisi gizli iqtisadiyyatdır. Bununla da makroiqtisadiyyat özünə yeni bir çıxış yolu tapmış və bunun ardınca gizli iqtisadiyyatı tədqiq etmək və proqnozlaşdırmaq üçün yeni üsul və metodlar formalaşdırılmışdır. Artıq makroiqtisadi təhlillər gizli iqtisadiyyat sayəsində daha da dərinlik və zənginlik qazanmışdır” (Kalça, 1998:52).

Həmçinin Gregory Mankiw, David Begg, Stanley Fischer, Rudiger Dornbusch kimi müəlliflərin yazdığı müasir “Ekonomiks” dərsliklərində də gizli iqtisadiyyat artıq bir makroiqtisadi kateqoriya kimi makroiqtisadiyyat bölməsində tədris olunmaqdadır (Mankiw, 2003:169, Begg və b., 2003:283).

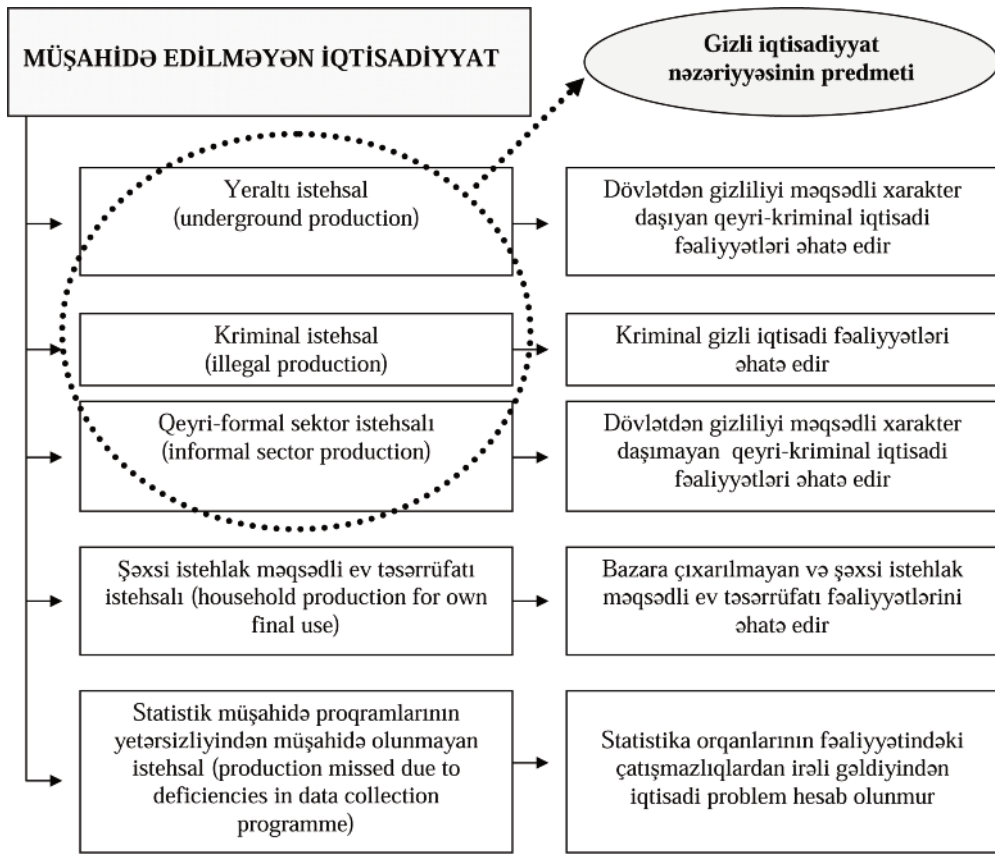
*Makroiqtisadi yanaşma, gizli iqtisadiyyat anlayışını BMT-nin 1993-cü il Milli Hesablar Sistemi Konvensiyasına görə ÜDM göstəricisini hesablamaq məqsədilə qeydə alınmalı olan iqtisadi fəaliyyətlərin faktiki qeydə alınmamış hissəsi kimi qəbul edir* (Schneider və Bajada, 2003:3). Eyni zamanda qeyd olunan Konvensiya daha etibarlı ÜDM göstəricilərini əldə etmək məqsədilə gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirilməsini aparmağın zəruriliyini irəli sürmüşdür ki, bunun da metodoloji əsasları “Müşahidə edilməyən iqtisadiyyatın ölçülməsi: Bələdçi kitab”da (“*Mavi Kitab*”) öz əksini tapmışdır (OECD, 2002:12).

“Mavi Kitab”da irəli sürülən ən mühüm anlayış iqtisadiyyatın faktiki qeydə alınmış hissəsi (*rəsmi*) xaricində qalan və milli statistika xidmətlərinin qeydə almaqda çətinlik çəkdiqləri (“*problemlə sahələr*” - *problem areas*) bütün iqtisadi fəaliyyətləri özündə birləşdirən “*müşahidə edilməyən iqtisadiyyat*” (*non-observed economy*) anlayışıdır. Mövcud Konvensiya və BƏT-in qeyri-formal iqtisadi sektorla bağlı irəli sürdüyü anlayışların bir növ məcmusu olan “müşahidə edilməyən iqtisadiyyat” anlayışının hansı fəaliyyətləri nəzərdə tutduğu Sxem 1-də göstərilmişdir. Burada diqqət edilməsi zəruri olan məsələlərdən biri, Konvensiyaya görə qeydə alınmış və ya rəsmi iqtisadiyyatın xaricində qalan bütün bu iqtisadi fəaliyyətlərin heç də hamısının ÜDM hesablamalarına daxil edilməməsidir.

Belə ki, Konvensiya “*istehsal sərhəddi*” (production boundary) anlayışı irəli sürür ki, bu anlayışa görə də ÜDM hesablamaları yalnız həmin “sərhəd” daxilində olan iqtisadi fəaliyyətləri əhatə etməlidir. *İqtisadi fəaliyyətin “istehsal sərhəddi”nə daxil edilməsinin isə fəaliyyətin nəticəsində əlavə dəyərin yaranması və fəaliyyətin bazar buraxılışı olması kimi iki əsas kriteriyası qəbul edilmişdir.*

Bu şərtlər daxilində Sxem 1-də göstərilən fəaliyyətlərə nəzər saldıqda görürük ki, yalnız şəxsi istehlak məqsədli ev təsərrüfatı istehsalı bazar buraxılışı olmadığından “istehsal sərhəddi”nə daxil deyil və buna görə də ÜDM hesablamalarında nəzərdə tutulmur (OECD, 2002:19-22).

Gizli iqtisadiyyat anlayışına makroiqtisadi yanaşma ÜDM hesablamalarına daxil olmalı olduğu halda, müxtəlif səbəblərdən faktiki olaraq qeydə alınmamış iqtisadi fəaliyyətləri əhatə ediyindən, Sxem 1-də göstərilən yeraltı istehsal (*underground production*), kriminal istehsal (*illegal production*) və qeyri-formal sektor istehsalı (*informal sector production*) da ədəbiyyatlarda gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin predmetinə çevrilmişdir. Burada şəxsi istehlak məqsədli ev təsərrüfatı istehsalı ÜDM hesablamalarında nəzərə alınmadığından, həmçinin də statistik müşahidə proqramlarının yetərsizliyindən müşahidə edilməyən istehsal subyektiv məsələ kimi iqtisadi problem hesab olunmadığından gizli iqtisadiyyat anlayışına daxil edilmir.



**Sxem 1. MHS-də “müşahidə edilməyən iqtisadiyyat” anlayışı və gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin predmeti**

Qeyd: MHS Konvensiyası və “Mavi Kitab” əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ancaq şəxsi istehlak məqsədli ev təsərrüfatı fəaliyyətlərinin “istehsal sərhəddi” xaricində saxlanması iqtisadçılar arasında heç də birmənalı qarşılanmır. Belə ki, məsələyə toxunan J.K.Galbraith qeyd edir: “Mən bir Harvard professorunun etdiyi kimi kefim istəyən formada işlədiyim halda, yaratdığım dəyər aldığım əməkhaqqı formasında milli gəlir (ÜDM) hesabına daxil edilir. Ancaq ailəm və evimlə məşğul olduğum halda daha böyük əmək sərf edən xanımımın əməyi bu hesaba daxil edilmir, çünki o bu iş üçün əmək haqqı almır... başqa qəribəlikləri də göstərim: sevgisi əvəzində pul alan bir küçə qadını, heç olmasa prinsipcə milli gəlir hesabında nəzərə alınır. Ancaq sevildiyi qədər zərif də olan bir ev xanımının xidməti bu hesabda nəzərə alınmır” (Galbraith, 1991:26). Həmçinin Gregory Mankiw də “Ekonomiksin Əsasları” kitabında bu yanaşmanı konkret misallarla tənqid edir (Mankiw, 2003:497, 507)

Göründüyü kimi makroiqtisadi yanaşmada bir iqtisadi fəaliyyətin gizli iqtisadiyyata aid edilməsi üçün o, nəticəsində əlavə dəyər yaradıldığı məhsuldar fəaliyyət

*olma, bazar buraxılışı olma və statistika xidməti tərəfindən qeydə alınmış bilməmə kimi hər üç kriteriyaya cavab verməlidir* (Frey, 1994:92; Özsoylu, 1996:25-26; Witte, 2008:28-29).

### **3.1.1 Gizli iqtisadiyyatın strukturu**

Makroiqtisadi yanaşma çərçivəsində gizli iqtisadiyyatın struktura nəzər saldıqda, onun Sxem 2-də də göstərdiyimiz kimi hüquqi baxımdan bir-birindən fərqlənən kriminal və qeyri-kriminal sektorlardan təşkil olunduğunu görmək mümkündür.

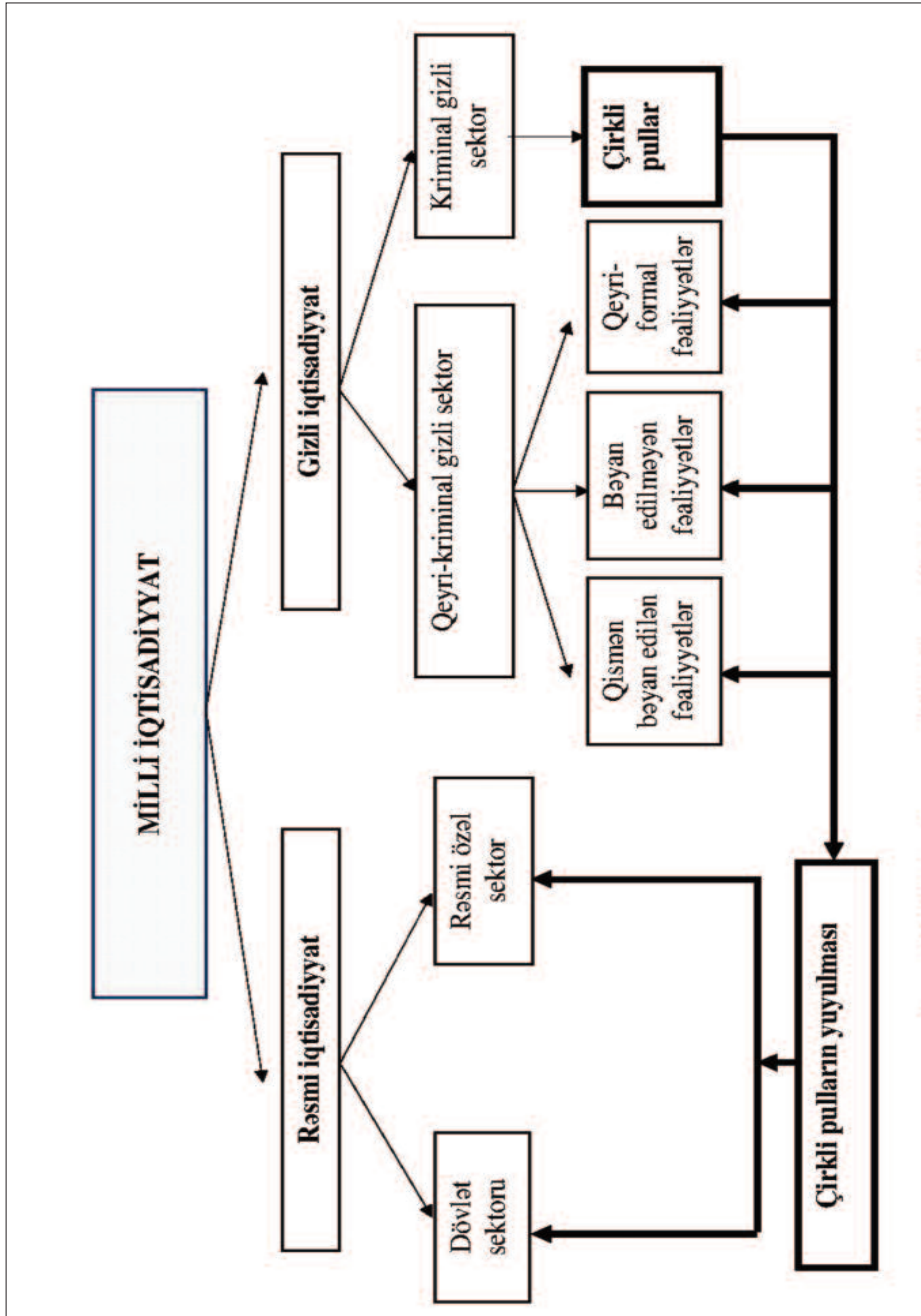
#### **3.1.1.1 Gizli iqtisadiyyatın kriminal sektoru**

Gizli iqtisadiyyatın ən qədim fəaliyyət formalarını özündə birləşdirən bu sektor, eyni zamanda yüksək rentabelli baxımından da bazar subyektləri üçün hər zaman cəlbedici olmuşdur. 1993-cü il MHS Konvensiyasında kriminal istehsal (*illegal production*) termini ilə ifadə edilmiş bu sektora qanunvericiliklə bu sahədə fəaliyyət göstərilməsi birmənalı şəkildə qadağan olunan, lakin fəaliyyət subyektləri tərəfindən müvafiq dövlət orqanlarından tamamilə gizlədilərək həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyətlə yanaşı, qanunvericiliklə bu sahədə fəaliyyət göstərmək hüququ olmayan subyektlər tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyətlər (məsələn, lisenziyasız fəaliyyət göstərmə) də daxildir (OECD, 2002:151-158).

1952-ci il MHS-də bu fəaliyyətlərin milli gəlir hesablarına daxil edilməsi tövsiyə edilsə də, sərvətin yalnız əl dəyişdirməsi (*oğurluq, dələduzluq və.s*) və qarşılıqlı razılıq ilə mübadilə edilən əmtəə və xidmətlərin istehsalı (*qumar, qaçaqçılıq, fahişəlik*) formaları ilə bağlı mübahisə və bu fəaliyyətlərin tam gizli olduğundan qeydə alınması sahəsindəki çətinliklər nəzərə alınaraq, 1968-ci il Milli Hesablar Sistemi Konvensiyasında bu məsələyə toxunulmamışdır. Ancaq bu sahədən əldə edilən gəlirlərin tamamilə qanuni yollarla xərclənməsi və ya əksinə, bu məhsullara çəkilən xərclərin tamamilə qanuni yollarla əldə edilməsinin mümkünlüyünün ortaya çıxması nəticəsində bu fəaliyyətlərin qeydə alınmamasının milli gəlir statistikasında ciddi xətalara səbəb olacağı nəzərə alınaraq, 1993-cü il MHS Konvensiyasında "istehsal sərhəddi" nə daxil edilmişdir. Burada diqqət edilməsi zəruri olan məsələlərdən biri bu fəaliyyətlərin yalnız subyektlərin qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilən hissəsinin ÜDM hesablamalarında nəzərə alınmasıdır. Çünki oğurluq, dələduzluq kimi subyektlərin qarşılıqlı razılığının olmadığı hallarda həyata keçirilən fəaliyyətlər nəticəsində əlavə dəyər yaradılmadığından, yalnız yaradılmış əlavə dəyər bir subyektdən digərinə haqsız yolla transfert edildiyindən ÜDM hesablamalarında nəzərə alınma və gizli iqtisadiyyat anlayışına daxil edilə bilməz (DPT, 2001:19; Колесников, 2001; Çetintaş və Vergil, 2003:17; Özsoylu, 1999:1; Yılmaz, 2006:26; Us, 2004:4).

İqtisadi ədəbiyyatlarda yeraltı, mafya, kriminal, güllə və çirkli pul iqtisadiyyatı kimi müxtəlif adlarla tədqiq olunan gizli iqtisadiyyatın bu sektorunun ÜDM hesablamalarına daxil edilməsinin zəruriliyi MHS Konvensiyası tərəfindən irəli sürülsə də,

praktikada çox az ölkə buna nail ola bilmişdir (Tedds, 2005:158-159; Колесников, 2001; Altuğ, 1999:22). Hətta kriminal əmtəə və xidmətləri, qanuni əmtəə və xidmətlərlə birlikdə bir millətin iqtisadi uğurunun ölçülməsində istifadə olunmasını əxlaqi baxımdan düzgün hesab etməyən tədqiqatçılar da mövcuddur (Altuğ, 1999:22, Yılmaz, 2006:34).



Sxem 2. Gizli iqtisadiyyat və çirkli pulların milli iqtisadiyyatdakı yeri

Qeyd: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

### 3.1.1.2 Gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sektoru

Gizli iqtisadiyyatın bu sektorunu MHS Konvensiyasında göstərilən yeraltı istehsal (underground production) və qeyri-formal sektor istehsalından (informal sector production) ibarət iqtisadi fəaliyyətlərin məcmusu kimi ifadə etmək mümkündür.

*Yeraltı istehsal* qanunvericiliklə bu sahədə fəaliyyət göstərilməsi qadağan olunmayan, lakin fəaliyyət subyektinin bəzi qanuni öhdəlikləri (vergi və digər sosial ödəmələri həyata keçirmək, əmək şəraiti, təhlükəsizlik və ekoloji standartlara əməl etmək və.s) yerinə yetirməkdən yayınmaq məqsədilə, müvafiq dövlət orqanlarından tamamilə və ya qismən gizlətdiyi iqtisadi fəaliyyətlərdən ibarətdir (OECD, 2002:139-147; Schneider və Enste, 2002:9). Yəni, burada gizlilik subyektin tamamilə dövlət qeydiyyatından kənar fəaliyyət göstərməsi və dövlət qeydiyyatında olan subyektin fəaliyyətinin bir hissəsini qeydiyyatdan yayındırması kimi iki formada ola bilər. Bunun üçün də Sxem 2-də bu fəaliyyət formalarından birincisini *bəyan edilməyən iqtisadi fəaliyyətlər*, ikincisini isə *qismən bəyan edilən iqtisadi fəaliyyətlər* kimi ifadə edirik.

Gizli iqtisadiyyatın yeraltı istehsal və kriminal istehsal anlayışları MHS Konvensiyası çərçivəsində formalaşdırıldığı halda, qeyri-formal sektor istehsalı anlayışı BƏT-in 1993-cü il 15-ci Əmək Statistikaləri Konfransında qəbul olunmuş və eynilə bu Konvensiyada da işlədilmişdir (OECD, 2002:161-175; DPT, 2001:19). İnkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən çıxış edilərək, formalaşdırılan *qeyri-formal sektor* anlayışı əsas məqsədinin əlaqəli şəxsləri məşğulluq və gəlirlə təmin etmək olduğu, təsərrüfatlarının kiçik ölçülü, iş qüvvəsilə kapital sahibləri arasında fərqi olmadığını ya da çox az olduğu və əmək münasibətlərinin rəsmi müqavilələrə deyil, əsasən qohumluq, şəxsi və sosial əlaqələrə əsaslandığı iqtisadi fəaliyyətləri ifadə edir (OECD, 2002:162; Güngör, 1997; Purkis, 2006; Purkis, 2007; WB, 2007). Bu tip fəaliyyətlərin bəyan edilməyən və ya qismən bəyan edilən iqtisadi fəaliyyətlərdən əsas fərqi, dövlət qeydiyyatından qəsdən yayınmasıdır. Belə ki, bu fəaliyyət subyektləri kiçik ölçülü olduğundan bəzən müstəqil mühasibatlığa belə malik olmur, hətta bəzi hallarda dövlətin iqtisadi subyektin qeydiyyata alınması üçün tələb etdiyi minimum şərtlərə belə cavab vermirlər. Sadəcə əlavə dəyər yaratmış olmaları və bu dəyərin bazar buraxılışı olması səbəbindən MHS Konvensiyasında “istehsal sərhəddi”nə daxil edilmiş və ÜDM hesablamalarında nəzərə alınmalarının zəruriliyi göstərilmişdir.

### 3.1.2 Gizli iqtisadiyyat və dövlət sektoru

Dövlət sektorunda gizli iqtisadi fəaliyyətlərin mövcudluğu və bunların gizli iqtisadiyyat anlayışına daxil edilməsilə bağlı ədəbiyyatlarda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Əsasən postsovet məkanında gizli iqtisadiyyatları tədqiq edən mütəxəssislər tərəfindən bu ölkələrdə dövlət bölməsində ayrı-ayrı məmurların mənafeləri istiqamətində gizli istehsalın olduğu, hətta mövcud istehsalın mühüm bir hissəsinin

müəssisə işçiləri tərəfindən oğurlanaraq gizli yollarla bazara çıxarıldığı qeyd olunur (Латов və Ковалев, 2006:53-57; Kaufmann və Kaliberda 1996:2-4; Akça, 2007; OECD, 2002:152-153). “Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməsi: Bələdçi Kitab”da (Mavi Kitab) isə rüşvətin dövlət sektorunda “rəsmi” qiymətlərin tamamlayıcısı kimi gizli istehsal formalaşdırdığı göstərilir. Qeyd olunur ki, əgər rüşvət hər hansı xidmətin qarşılığında ödənilirsə, onda həmin xidmətin “rəsmi qiyməti”lə alınan rüşvəti toplayaraq həmin xidmətin real bazar qiymətini hesabalamaq mümkündür. Yəni dövlət sektoru bir növ daha böyük həcmli xidmət göstərdiyi halda daha azını uçota salmaqdadır. Bu baxımdan kitabda MHS “istehsal sərhəddi” anlayışının bu məsələni də nəzərə alması tövsiyyə olunmuşdur (OECD, 2002:154). *Ancaq nə bu, nə də qeyd olunan digər hallar, MHS Konvensiyasında nəzərə alınmadığından, hazırda gizli iqtisadiyyat anlayışı ilə bağlı bu Konvensiya çərçivəsində ortaya çıxmış və ən geniş yayılmış makroiqtisadi yanaşma dövlət sektorunda gizli iqtisadiyyatın olmadığını, onun yalnız özəl sektor çərçivəsində formalaşdığı tezisini qəbul etməkdədir* (Özsoylu, 1996:13-14; Schneider və Enste 2002:7-9).

### 3.1.3 Gizli iqtisadiyyat və sosial iqtisadiyyat

Bəzən iqtisadiyyatın üçüncü sektoru şəklində ifadə olunan, ehtiyacların kooperativlər, QHT-lər, xeyriyyə qurumları, yaxın qohum və icmalar tərəfindən qarşılıqlı yardımlaşma əsasında ödənilməsi sosial iqtisadiyyat qeyri-bazar buraxılışı əmtəə və xidmət istehsalından təşkil olunduğu üçün MHS Konvensiyasında “istehsal sərhədi”nə daxil edilməmişdir. Bu baxımdan makroiqtisadi yanaşmada gizli iqtisadiyyat anlayışına da aid edilmir (Schneider və Enste 2002:9; Altuğ, 1999:23; Özsoylu, 1996:25-26). Ümumiyyətlə, alman alimi W. Gerstenberger bu tip fəaliyyətlərin nə rəsmi, nə də gizli iqtisadiyyata aid edilməməsini, yalnız bu iki sektor arasında bir növ keçid sektoru kimi qiymətləndirilməsini göstərmişdir (Özsoylu, 1996:12).

### 3.1.4 Gizli iqtisadiyyat və xarici effektlər

İqtisadi ədəbiyyatlarda bir iqtisadi subyektin istehsal və ya istehlak fəaliyyətinin, digər iqtisadi subyektlərin müvafiq fəaliyyətləri üzərindəki müsbət və ya mənfi təsirlər kimi izah edilən xarici effektlərin gizli iqtisadiyyata daxil edilib edilməməsi də mübahisəli məsələlər sırasındadır. Problemi ətraflı şəkildə şərh edən Türkiyəli tədqiqatçı Turgut Gümüş, xarici effektlərin bazar subyektləri üzərində əlavə iqtisadi dəyər yaratdığını, ancaq bu iqtisadi dəyərin uçota alınmadığını əsas götürərək, geniş mənada gizli iqtisadiyyat anlayışının bu dəyərləri də əhatə etməli olduğunu göstərir (Gümüş, 2000). Ancaq gizli iqtisadiyyat anlayışına makroiqtisadi yanaşma, bir fəaliyyətin gizli iqtisadi fəaliyyət hesab olunması üçün onun əlavə dəyər yaratmaqla yanaşı, bazar buraxılışı olması və MHS-də qeydiyyata alınmalı olan fəaliyyətlər olması şərtlərini də irəli sürür ki, sonuncu iki şərti xarici effektlərdə görmək mümkün

deyildir. Bu baxımdan hazırda xarici effektlər gizli iqtisadiyyat anlayışına aid edilmir.

### 3.1.5 Gizli iqtisadiyyat və vergidən yayınma

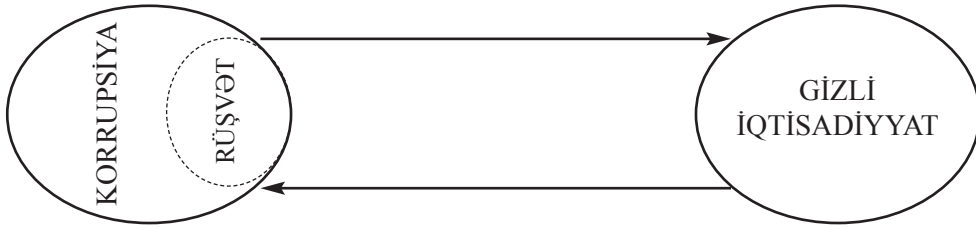
Gizli iqtisadiyyatla vergidən yayınma (tax evasion) bir-birilə sıx bağlı olsa da, əslində fərqli fenomenlərdir (Schneider və Enste, 2000:79). İlk növbədə gizli iqtisadiyyatın fəaliyyət qrupları baxımından yanaşsaq, bəyan edilməyən, qismən bəyan edilən fəaliyyət qrupları vergidən yayınan fəaliyyətlər olsa da, qeyri-formal fəaliyyətlər üçün bunu söyləmək mümkün deyildir. Həmçinin baxmayaraq ki, əksər ölkələrdə gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sektoru müsadirə olunduğu zaman vergiyə də cəlb olunur, ancaq bu qrup fəaliyyətlərin dövlətə bəyan edilməsi mümkün olmadığından vergidən yayınan fəaliyyətlərə aid edilməsi də doğru deyildir. Digər tərəfdən bütün vergidən yayınmaların da gizli iqtisadi fəaliyyətlər olduğunu qeyd etmək doğru deyildir. Belə ki, vergi tutulan gəlirdən çıxarılmalı olan xərclərin qəsdən yüksək göstərilməsi, şəxsi xərclərin şirkət xərcləri adıyla bəyan edilməsi kimi hallarda vergidən yayınma baş versə də, ancaq hər hansı istehsal fəaliyyətinin dövlətdən gizlədilməsindən söhbət gedə bilməz (Altuğ, 1999:20-22; Schneider və Enste, 2002:10). Gizli iqtisadiyyatla vergidən yayınan iqtisadiyyatın eyniləşdirilməsinin daha çox ABŞ mənşəli tendensiya olduğunu göstərən Türkiyəli tədqiqatçı Gülay Yılmaz isə qeyd edir ki, ABŞ-da ÜDM vergi orqanlarına gəlir vergisi məqsədilə bəyan olunan gəlirlər əsasında hesablandığından onlar üçün bu yanaşma o qədər də qüsurlu hesab olunmasa da, ÜDM hesablamalarını digər metodlarla aparən ölkələr üçün tamamilə qüsurludur (Yılmaz, 2006:26-27; Begg və b., 2003:283). *Bir sözlə, vergi qanunvericiliklərinin sərhədlərilə MHS Konvensiyasının sərhədləri fərqli olduğundan bu iki fenomeni eyniləşdirmək mümkün deyildir* (OECD, 2002:12).

### 3.1.6 Gizli iqtisadiyyat, korrupsiya və rüşvət

Gizli iqtisadiyyat anlayışı ilə bağlı tədqiqatlarda ən çox mübahisə doğuran məqamlardan biri korrupsiya və rüşvətin gizli iqtisadiyyat anlayışı çərçivəsində yerinin müəyyənləşdirilməsidir. Mövcud mənbələrin təhlili göstərir ki, Dünya Bankı tərəfindən verilən və ən geniş yayılmış tərif olan “vəzifə səlahiyyətindən şəxsi mənafe naminə sui-istifadə” anlamındakı korrupsiya (*corruption*), “vəzifə səlahiyyətindən sui-istifadə nəticəsində əldə edilən maddi qarşılıq” anlamındakı rüşvət (*bribe*) və bir fəaliyyət kimi rüşvətخورluqla (*bribery*) (Tanzi, 1998, s.564-65) gizli iqtisadiyyatın fərqli fenomenlər olduğunu irəli sürən tədqiqatçılarla yanaşı, müxtəlif səbəblər gətirərək bunların gizli iqtisadiyyat anlayışına daxil edilməsini irəli sürən tədqiqatçılar da mövcuddur. Qərb ölkələrində buna çox az təsadüf olunsa da, Türkiyəli tədqiqatçılardan İ.Önder və N.Altuğ rüşvəti, Rusiyalı tədqiqatçılardan Y.Latov və S.Kovalyov isə ümumiyyətlə korrupsiyanı gizli iqtisadiyyat anlayışına aid edirlər. Bu yanaşmalarında N.Altuğ rüşvətin həm gəlir mənbəyi, həm də istehlak



xərci olması arqumetini, Y.Latov və S.Kovalyov isə korrupsiyanın qeydiyyatsız gəlir mənbəyi olması arqumentini irəli sürür (Altuğ, 1994:7; Латов və Ковалев, 2006:15, 57-78; Önder, 2001). Gizli iqtisadiyyat anlayışına makroiqtisadi yanaşmanın tərəfdarı olan tədqiqatçılar isə korrupsiyanın heç də həmişə gəlir təmin etmədiyini, rüşvət formasında yaratdığı gəlirin də hər hansı bir yeni yaradılmış əlavə dəyərin qarşılığı deyil, əsasən, məmurlar təbəqəsinə istiqamətlənmiş bir növ maliyyə transferti olduğunu qeyd edərək, onların gizli iqtisadiyyat anlayışına aid olmadığını göstərir. *Həmçinin onu da qeyd edirlər ki, əgər gizli iqtisadiyyatla, korrupsiya və rüşvət arasında hər hansı əlaqə qurulmağa çalışılırsa, bu Sxem 3-də də göstərdiyimiz kimi yalnız qarşılıqlı səbəb-nəticə əlaqəsi ola bilər* (Eilat və Zinnes, 2000:12; Altuğ, 1999:171; Özsoylu, 1996:12-13; Us, 2004:4).



**Sxem 3. Gizli iqtisadiyyat, korrupsiya və rüşvət arasındakı əlaqə**

Qeyd: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Makroiqtisadi yanaşma tərəfdarlarının fikirləri dünyanın müxtəlif iqtisadiyyatları üzrə aparılan empirik tədqiqatlarla da dəstəklənməkdədir. Belə ki, 1997-ci ildə S. Johnson, D. Kaufmann və A. Shleiferin keçid iqtisadiyyatları üzrə (Johnson və b., 1997), 1998-ci ildə S. Johnson, D. Kaufmann və P. Zoido-Lobatonun 43 OECD, Latin Amerikası və postsovet ölkələri üzrə (Johnson və b., 1998), eyni müəlliflərin 1999-cu ildə 49 Latin Amerikası, OECD və keçid ölkələri üzrə (Johnson və b., 1999), 2000-ci ildə S. Johnson, D. Kaufmann, J. McMillan və Ch. Woodruffun 3 Şərqi Avropa ölkəsi üzrə (Johnson və b., 2000), M. Faulendin Xorvatiya üzrə (Faulend və V. Šošić, 2000), 2001-ci ildə S. Akçayın 23 post-sosialist ölkələri üzrə (Akçay, 2001), 2002-ci ildə J. Choi və M. Thumun müxtəlif ölkələr üzrə (Choi və Thum, 2002), J. May, W. Pyle və P. Sommersin 69 (18-i keçid, 51-i qeyri-keçid olmaqla) ölkə üzrə (May və b., 2002), 2004-cü ildə M. Çulenin Albaniya üzrə (Çule, 2004), 2005-ci ildə M. Çule və M. Fultonun keçid ölkələri üzrə (Çule və Fulton, 2005), D. Enstenin OECD və post-sovet ölkələri üzrə (Enste, 2005), 2006-cı ildə S. Katsiosun Yunanıstan üzrə (Katsios, 2006), 2006-cı ildə A. Dreher və F. Schneiderin 120 aşağı və yüksək gəlirli ölkə üzrə (Dreher və Schneider, 2006) apardıqları tədqiqatların hamısında gizli iqtisadiyyatla korrupsiya arasında sıx qarşılıqlı səbəb-nəticə əlaqəsinin olduğu ortaya çıxmışdır.

### 3.1.7 Gizli iqtisadiyyat, çirkli pul və yuyulması

Gizli iqtisadiyyatla bağlı müzakirələrdə vaxtaşırı işlədilən anlayışlardan biri də “çirkli pul” (*black money*) və “çirkli pulun yuyulması”dır (*money laundering*). Ümumi şəkildə “qanunvericiliklə təsbit edilmiş cinayətlər nəticəsində əldə edilən gəlir” və “qanunvericiliklə təsbit edilmiş cinayətlər nəticəsində əldə edilən gəlirə leqallıq mahiyyəti qazandırmaq məqsədilə, onların qanuni iqtisadi aktivlərə çevrilməsinə və bu yolla da rəsmi iqtisadiyyata daxil edilməsinə yönələn bütün əməliyyatlar” kimi ifadə olunan (World Bank və IMF, 2006:2-3; Başak, 1998:2-3; Güner, 2003:193-194; Kaetzler, 2007:25; Özsoylu, 1999:118-119; Altuğ 1999:118,134-135) çirkli pul və onun yuyulması anlayışlarının gizli iqtisadiyyatla əlaqəsinin müəyyənəşdirilməsi gizli iqtisadiyyat anlayışının daha ətraflı dərk edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Gizli iqtisadiyyatla çirkli pullar arasındakı əlaqənin öyrənilməsində prinsipial məsələ çirkli pulların gizli iqtisadiyyatın hansı hissəsini əhatə etməsi məsələsidir. Belə bir fərqləndirmənin çox çətin olduğunu göstərən professor Osman Altuğ, həmçinin onu da qeyd edir ki, bu ölkələrin milli qanunvericiliklərində çirkli pul anlayışına olan yanaşmalardan asılı olaraq dəyişir. Belə ki, bəzi ölkələr çirkli pulu hər növ qanunsuz fəaliyyətdən əldə edilən gəlir kimi ifadə etdiyi halda, bəzi ölkələr sadəcə müəyyən cinayətlərdən əldə edilən gəlir kimi qəbul etmişdir (Altuğ, 1999:118). Bu baxımdan birinci yanaşmanın qəbul olunduğu ölkələrdə çirkli pul gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sektorunda formalaşan gəlirləri də əhatə etdiyi halda, ikinci yanaşmada əsasən kriminal sektorda formalaşan gəlirləri əhatə edir (Yılmaz 2006:41). *Ancaq tədqiqatlarımız göstərir ki, ən geniş yayılmış yanaşma, bu sahədəki beynəlxalq konvensiyaların müddəalarına da uyğun olan çirkli pulun gizli iqtisadiyyatın kriminal sektorunda formalaşan gəlirlərlə məhdudlaşdırıldığı ikinci yanaşmadır* (Altuğ, 1999:118; Erdağ 2007:115; Karaal, 2008:103; Özsoylu, 1999:118-119; Bakkal, 2007:14-18).

Gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sektorunda formalaşan gəlirlər isə ədəbiyyatlarda daha çox “boz pul” anlayışı ilə ifadə edilir (Altuğ, 1999:118; Karaal, 2008:103; MASAK və TBB, 2003:6). Sxem 2-də göstərdiyimiz kimi gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sektoru öz gəlirlərinin leqallaşma prosesindən yayınmasında maraqlı olduğu və ya ən azından leqallaşmasına can atmadığı halda, kriminal sektoru əksinə olaraq buna can atır (Güner, 2003:36; Masak və TBB, 2003:6; Başak, 1998:10). Bu zaman icra etdikləri fəaliyyətin leqallaşdırılmasının mümkün olmadığını dərk edən kriminal iqtisadiyyat subyektləri, bu fəaliyyətlərdən əldə etdikləri gəlirləri müxtəlif yollarla rəsmi sektora yönəldərək (hətta bütün vergiləri tam şəkildə ödəməklə) leqallaşdırmağa cəhd göstərirlər. “Çirkli pulların yuyulması” adlandırılan bu leqallaşdırma prosesində çox vaxt gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sektoru aralıq mərhələ kimi çıxış edir. Yəni gəlirlərini rəsmi iqtisadi sektora birbaşa daxil edə bilməyən kriminal iqtisadiyyat subyektləri ilkin mərhələ kimi bu sektoru seçirlər.

### 3.1.8 Gizli iqtisadiyyat və gizli məşğulluq

Geniş mənada “ölkənin məşğul əhalisinin rəsmi məşğulluq göstəricilərində əks olunmayan hissəsi”, dar mənada isə “mövcud qanunvericiliyə görə müvafiq dövlət orqanına bəyan edilməli olduğu halda, faktiki olaraq bəyan edilməyən məşğulluq” kimi ifadə olunan gizli məşğulluq (informal, hidden, concealed, undeclared və.s) anlayışı gizli iqtisadiyyat anlayışı ilə üzvi şəkildə bağlıdır (Chen, 2004:10; DPT, 2001:43-45; TİSK, 2003; Şişman, 1999:35; Yereli və b., 2004:29-45; Altuğ 1999:7-8). Belə ki, əmək istehsal faktorlarından biri kimi gizli iqtisadiyyatın təşkilində də əsas amillərdən biri qismində çıxış edir və təbii olaraq, əksər hallarda gizli məşğulluq şəklində təzahür edir.

Gizli məşğulluğa geniş mənada yanaşdıqda, bu təkcə gizli iqtisadiyyatın kriminal və qeyri-kriminal sektorlarındakı məşğulluğu deyil, eyni zamanda ev təsərrüfatlarındakı şəxsi istehlak məqsədli fəaliyyətlərlə bağlı məşğulluğu da əhatə edir ki, sonuncu da inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələr baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Bernabè, 2002:24). Dar mənada gizli məşğulluq anlayışı isə gizli iqtisadiyyatın yalnız qeyri-kriminal sektorundakı məşğulluğu əhatə edir. Bu baxımdan ədəbiyyatlarda gizli iqtisadiyyat anlayışına makroiqtisadi yanaşma ilə gizli məşğulluq anlayışına olan mövcud yanaşmalar arasında uyğunsuzluq olduğunu göstərmək mümkündür. Çünki makroiqtisadi yanaşma gizli iqtisadi fəaliyyət anlayışına əlavə dəyər yaratma və uçota alınmama kriteriyası tətbiq etdiyi halda, gizli məşğulluqla bağlı yanaşmalar yalnız uçota alınmama kriteriyasını tətbiq edirlər. Göründüyü kimi, gizli iqtisadiyyatdakı məşğulluğu gizli məşğulluq adlandırmaq mümkün olsa da, bütün gizli məşğulluq hallarını gizli iqtisadiyyata aid etmək mümkün deyildir.

## 4. Dövlət siyasəti baxımından gizli iqtisadiyyat anlayışı

Mövcud ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, gizli iqtisadiyyatın dövlət siyasəti baxımından şərh edilməsi də kifayət qədər prinsiplial və eyni zamanda da mübahisəli xarakter daşıyır. Tədqiqatlarımız nəticəsində qeyd edə bilərik ki, gizli iqtisadiyyat anlayışına qeyri-kriminal və kriminal sektorların məcmusu şəklində geniş mənada tərif versək də, hesab edirik ki, gizli iqtisadiyyat üzrə dövlət siyasəti sahəsində araşdırma apararı tədqiqatçılar, F.Schneider, M.Krakowski, S.Şengül, O.Altuğ, D.Kaufmann, A.Kaliberda, S.Djankov, I.Lieberman, J.Mukherjee, T.Nenova kimi müəlliflərin *“gizli iqtisadiyyatın kriminal hissəsini leqallaşdırmaq olmaz, onun üçün də siyasət tədbirləri baxımından bu sektor əhəmiyyətsizdir”* (Krakowski, 2005:5), *“çirkli pul iqtisadiyyatı və vergidən yayınan qeyri-kriminal fəaliyyətlərin hamısını əhatə etmək məqsədilə istifadə edilən gizli iqtisadiyyat ifadəsi, mahiyyət etibarilə bir-birindən fərqli iki hadisəni əhatə edir, kriminal və qeyri-kriminal fəaliyyətlərin eyni qaba qoyulması ilə nəticələnir; digər bir ifadə ilə, alma ilə armudun toplan-*

*masından başqa bir şeyi ifadə etmir... kriminal və qeyri-kriminal fəaliyyətlər mahiyyət etibarı ilə bir-birindən fərqli olduğu kimi bunları üzə çıxaran və ya üzə çıxarmalı olan qurumlar baxımından da fərqlənirlər*" (Şengül, 1997:4-5), "əgər gizli iqtisadiyyat hər hansı özünəməxsusluq daşıyacaqsa, bu rəsmi iqtisadiyyatın xaricində qalan bütün fəaliyyətləri əhatə etməməlidir" (Altuğ, 1999:19), "postsovet ölkələrində gizli iqtisadiyyat kriminal sektordan daha çox, vergi və digər tənzimləmə tədbirlərindən yayınan sektor şəklində təzahür edir" (Kaufmann və Kaliberda, 1996:3) şəklində irəli sürdükləri tezisləri əsas götürməklə, tədqiqat predmetlərini yalnız gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sektoru ilə məhdudlaşdırmalıdırlar.

## 5. Nəticə

Tədqiqat nəticəsində bəlli olmuşdur ki, hazırda gizli iqtisadiyyat anlayışını ifadə etmək məqsədilə ədəbiyyatlarda 30-a yaxın termindən istifadə olunur. İqtisadi fəaliyyətin hər hansı xüsusiyyətinin önə çəkilməsinə, rəsmi iqtisadiyyatdan kənar qalan bu və ya digər fəaliyyət növünü əhatə etməsinə, beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmasına və tədqiqatın yayındığı dilə görə bu terminlərin işlədilməsilə bağlı bəzi ümumi tendensiyaların mövcudluğunu qeyd etmək mümkün olsa da, hazırda terminoloji problemin həlli məqsədilə ən geniş yayılmış yanaşma ondan ibarətdir ki, hər bir tədqiqatçı öz tədqiqatında istifadə etdiyi terminin gizli iqtisadi fəaliyyətlərin hansı hissəsini əhatə etməsini qeyd etmək şərtiylə, istənilən termini işlədə bilər.

Ədəbiyyatlarda gizli iqtisadiyyatla bağlı işlədilən terminlər məsələsində olduğu kimi gizli iqtisadiyyat anlayışına yanaşmalarda da kəskin fikir müxtəlifliyi müşahidə edilir. Tədqiqat nəticəsində bəlli olmuşdur ki, bu fikir müxtəlifliyinin əsasında, gizli iqtisadiyyatın müxtəlif fəaliyyət formalarından təşkil olunması və bu baxımdan tədqiqatçının öz tədqiqat predmetini konkretləşdirmə cəhdi, tədqiqatçının gizli iqtisadiyyat anlayışı ilə bu fenomenin kəmiyyət qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə etdiyi metodu uyğunlaşdırma cəhdi, tədqiqatçının gizli iqtisadiyyatın bu və ya digər aspektini önə çəkmək məqsədi və tədqiqatların aparıldığı müxtəlif iqtisadi sistemlərdə gizli iqtisadi fəaliyyətlərin mahiyyətcə bir-birindən fərqlənməsi faktorları dayanır. Ancaq araşdırmalarımız göstərir ki, gizli iqtisadiyyat anlayışına vahid yanaşmanın formalaşdırılmasının zəruriliyi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında artıq fikir birliyi mövcuddur. Onlar hesab edir ki, bu vahid yanaşma əldə olunmadığı müddət ərzində tədqiqatçı tədqiqatının predmetini müəyyənləşdirmək məqsədilə ya mövcud təriflərdən birini seçməli və ya yeni tərif formalaşdırmalıdır. Əks halda problemin miqyasının ölçülməsi, səbəblərinin araşdırılması, təsirlərinin üzə çıxarılması və onunla mübarizə yollarının müəyyənləşdirilməsində ciddi çətinliklərlə qarşılaşılacaqdır.

Tədqiqatın nəticəsində qeyd edə bilərik ki, gizli iqtisadiyyat anlayışına vahid yanaşmanın formalaşdırılması ilə bağlı elmi axtarışlar ilkin əsasları 1980-ci illərdə ortaya çıxan və BMT-nin 1993-cü il Milli Hesablar Sistemi (MHS) Konvensiyasının qəbul edilməsindən sonra daha da geniş yayılmağa başlayan makroiqtisadi yanaşma ilə yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmuşdur. Belə ki, bu gün iqtisadi ədəbiyyatlarda ən geniş yayılmış yanaşma hesab olunan makroiqtisadi yanaşma, gizli iqtisadiyyat anlayışına milli gəlir statistikasına, başqa sözlə ÜDM hesablamaları çərçivəsində tərifin verilməsinə çalışır ki, bu da 2002-ci ildə BMT, BVF, BƏT, İƏİT və MDB STAT tərəfindən nəşr edilən “Müşahidə edilməyən iqtisadiyyatın ölçülməsi: Bələdçi kitab”da (“Mavi Kitab”) göstərilən müvafiq anlayış və yanaşmalara əsaslanır. Bu yanaşma, gizli iqtisadiyyat anlayışını BMT-nin 1993-cü il Milli Hesablar Sistemi Konvensiyasına görə ÜDM göstəricisini hesablamaq məqsədilə qeydə alınmalı olan iqtisadi fəaliyyətlərin faktiki qeydə alınmamış hissəsi kimi qəbul edir. Başqa sözlə, makroiqtisadi yanaşmada bir iqtisadi fəaliyyətin gizli iqtisadiyyata aid edilməsi üçün o fəaliyyət, nəticəsində əlavə dəyərin yaradıldığı məhsuldar fəaliyyət olma, bazar buraxılışı olma və statistika xidməti tərəfindən qeydə alınma bilməmə kimi hər üç kriteriyaya cavab verməlidir.

Tədqiqatda makroiqtisadi yanaşma əsas götürülməklə, gizli iqtisadiyyat anlayışının dəqiqləşdirilməsi və ona vahid tərifin verilməsi cəhdlərinin nəticəsi olaraq, bu anlayışa “*qanunvericiliyə tamamilə uyğun olmadan (kriminal sektor) və ya onun bir sıra tələblərini pozmaqla həyata keçirilən (qeyri-kriminal sektor), üzərində dövlət idarəetmə orqanlarının tənzimləmə və nəzarət funksiyalarının reallaşdırıla bilmədiyi, milli gəlir statistikasının mövcud hesablama metodları ilə kəmiyyət qiymətləndirmələrinin aparıla bilmədiyi və buna görə də rəsmi hesablanan ÜDM göstəricisinin əhatə etmədiyi, əlavə dəyər yaradılan bazar buraxılışlı iqtisadi fəaliyyətlərin məcmusu*” kimi tərif verilməsi mümkün olmuşdur.

Nəhayət, gizli iqtisadiyyata yuxarıdakı kimi geniş mənada tərif versək də, hesab edirik ki, gizli iqtisadiyyat üzrə dövlət siyasəti, xüsusilə onun leqallaşdırılması məsələləri sahəsində araşdırma aparən tədqiqatçıların tədqiqat predmetlərini gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sektoru ilə məhdudlaşdırması daha məqsədəuyğundur.

## **İstifadə edilmiş ədəbiyyat**

1. Acharya Sh. (1985). Aspects of the black economy in India. Report of a Study by National Institute of Public Finance and Policy, Ministry of Finance, Government of India.
2. Akalın G. (1996). Kayıt Dışı Ekonomi Sorunu ve Yasa Tasarısı (I) // Vergi Dünyası, Sayı 178, Haziran, s. 27 – 38.
3. Akçay S. (2001). Geçiş Ekonomileri ve Yolsuzluk // Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt 11, Sayı 2 (Ocak), s. 219-233.

4. Aktan C. C. (1999). Ağır Vergi Yüku ve Yeraltı Ekonomisi // Vergi Sorunları Dergisi, Şubat, No. 125, s. 51-55.
5. Akça H., Ünlükaplan İ., Yurdadoğ V. (2007). Kayıt Dışı Ekonomi ve Yolsuzluk Çerçevesinde Kayıtdışı Devletin Ortaya Çıkışı / Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi "Türk Dünyasının Geleceği", Celalabat, Kırgızistan 11-13 Haziran 2007, Selçuk Üniversitesi Yayını, s. 1109 – 1115.
6. Algan N. (2004). Türkiye’de Kayıtdışı Sektör: Boyutları, Etkileri ve Kayıtdışı Sektörü Küçültme Konusunda Öneriler // TİSK İşveren Dergisi, Ağustos, [http://www.tisk.org.tr/isveren\\_sayfa.asp?yazi\\_id=1028&id=58](http://www.tisk.org.tr/isveren_sayfa.asp?yazi_id=1028&id=58).
7. Altuğ N. (1994). Gelişmiş ve Gelişmekte olan Ülkelerde Kayıtdışı Ekonominin Kapsamı // İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası Dergisi, İstanbul, Mart-Nisan s. 40
8. Altuğ O. (1999). Kayıtdışı Ekonomi. İstanbul: Türkmen kitabevi, 1999.
9. Aydemir Ş. (1995). Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi. İstanbul: Maliye Hesap Uzmanları Derneği.
10. AzSTAT (1999). Gizli və qeyri-formal fəaliyyət nəzərə alınmaqla sənaye istehsalının ümumi həcmnin müəyyənləşdirilməsi qaydaları. Bakı.
11. AzSTAT (1999). Gizli və qeyri-formal fəaliyyət nəzərə alınmaqla avtomobil nəqliyyatı xidmətlərinin ümumi həcmnin müəyyən edilməsi qaydaları. Bakı.
12. AzSTAT (2004). Gizli və qeyri-formal fəaliyyət uçota alınmaqla əmtə dövriyyəsinin ümumi həcmnin hesablanması dair metodoloji tövsiyyələr. Bakı.
13. Bagachwa M.S.D., Naho A. (1995). Estimating the second economy in Tanzania, World Development, 23, pp.1387-1399.
14. Bajada Ch. (2005). Tackling the Underground Economy in the UK: A Government’s Response / Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp.223-241.
15. Bakkal U. (2007). Kayıt Dışı Ekonomi. İstanbul: Derin Yayınları.
16. Baldemir E., Gökalp F. M., Avcı M. (2007). Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Mımcı Modeli ile Tahminlenmesi. <http://www.ekonometridernegi.org/bildiriler/o23s1.pdf>.
17. Başak R. (1998). 50 Soruda Karapara ve Karaparanın Aklanmasının Önlenmesi. Türkiye Bankalar Birliği: Yayın No.206.
18. Begg D., Fischer S., Dornbusch R. (2003). Economics. Seventh edition, UK.
19. Bernabè S. (2002). Informal Employment in Countries in Transition: A conceptual framework. Centre for Analysis of Social Exclusion London School of Economics, CASEpaper 56, London, April.
20. Besim M. (2000). Kuzey Kıprıs Türk Cumhuriyeti’ndeki Kayıtdışı Ekonominin Boyutları ve Yarattığı Sorunlar // Muhasebe-Finans Araştırma ve Uygulama Dergisi: Analiz, Ağustos, No.13, s. 5-24.
21. Bhattacharyya D. K. (1999). On the economic rationale of estimating the hidden economy // The Economic Journal 109, pp. 348-359.
22. Bhattacharyya D. K. (2004). On the use of the hidden economy estimates // Public Choice No. 118, pp. 169–181.
23. Braithwaite V., Reinhart M., Job J. (2005). Getting On or Getting By? Australians in the Cash Economy / Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp. 55-69.
24. Carter M. (1984). Issues in the Hidden Economy // Economic Record, Vol. 60, pp. 209-211.
25. Chen M. A. (2004). Rethinking the Informal Economy: Linkages with the Formal Economy and the Formal Regulatory Environment. EGDI-WIDER Conference "Unleashing Human Potential: Linking the Informal and Formal Sectors" Helsinki, Finland, September 17-18.
26. Choi J. P., Thum M. (2002). Corruption and the Shadow Economy. Center for Economic Studies & Ifo Institute for Economic Research (CESifo), Working Paper No. 633 (2), Munich, January.

27. Christie E., Holzner M. (2004). Household Tax Compliance and the Shadow Economy in Central and Southeastern Europe. The Vienna Institute for International Economic Studies, March.
28. Commander S., Tolstopyatenko A. (1997). A Model of the Informal Economy in Transition Economies. The William Davidson Institute at The University of Michigan Business School, Working Paper No.122, November.
29. Çetintaş H., Vergil H. (2003). Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini // Doğu Üniversitesi Dergisi, No. 4(1), s. 15-30.
30. Çolak Ö. F., Bekmez S. (2007). Kayıtdışı Ekonomi ve Siyasal Tercihler: Bir Oyun Teorisi Analizi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
31. Çule M. (2004). Corruption, The Unofficial Economy and The Provision of Public Goods in Transition Countries: Dissertation for Degree of Doctor Philosophy, University of Saskatchewan, Canada.
32. Çule M., Fulton M. (2005). Some Implications of The Unofficial Economy – Bureaucratic Corruption Relationship in Transition Countries // Elsevier Economics Letters 89, pp. 207-211.
33. Djankov S., Lieberman I., Mukherjee J., Nenova T. (2002). Going Informal: Benefits and Costs. World Bank, April, <http://rru.worldbank.org/PapersLinks/Open.aspx?id=7397>
34. DPT. (2001). Kayıtdışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Ankara: DPT:2603-ÖİK: 614.
35. Dreher A., Schneider F. (2006). Corruption and the Shadow Economy: An Empirical Analysis. Swiss Institute for Business Cycle Research, Working Paper No. 123, January.
36. Eilat Y., Zinnes C. (2000). The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance. Harvard Institute for International Development, CAER II Discussion Paper No. 83, September.
37. Enste D. H. (2005). The Shadow Economy in OECD and EU Accession Countries – Empirical Evidence for the Influence of Institutions, Liberalization, Taxation and Regulation / Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp.123-138.
38. Erdağ N. (2007). Kayıt Dışı: Kara Para, Yolsuzluk. İstanbul: Cinius.
39. Faal E. (2003). Currency Demand, the Underground Economy, and Tax Evasion: The Case of Guyana. IMF, WP/03/7, January, 30 p.
40. Fatima A. M. (2004). Market Distortions and The Informal Economy: The Case of Morocco. Lancaster University Management School Working Paper 2004/044.
41. Faulend M., Šošić V. (2000). Is Unofficial Economy a Source of Corruption? Croatian National Bank, Working Paper, W-2, January.
42. Feige E. L. (1979). How Big Is the Irregular Economy? // Challenge, November-December, No. 22, pp.5-13.
43. Fleming M. H., Roman J., Farrell G. (2000). The Shadow Economy // Journal of International Affairs, Spring, 53, No. 2, pp.387-409.
44. Frey B. S. (1994). (çev. A. Kibritçioğlu). Gölge Ekonomi ve İktisat Politikası // Ekonomik Yaklaşım Dergisi, Cilt: 5, No. 13, s. 91-108.
45. Galbraith J. K. (1991). Ekonomik yaşamın güncel sorunları. İstanbul.
46. Garcia-Bolivar O. E. (2006). Informal economy: is it a problem, a solution or both? The perspective of the informal business. Northwestern University School of Law, Law and Economics Papers No. 1.
47. Gümüş T. (2000). Dışsallık ve Kayıtdışı Ekonomi Kavramına İlişkin Bir Değerlendirme // Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, No. 3, s. 63-70.
48. Güner S. (2003). Organize Suç Örgütleri, Kara Para ve Aklanması. Ankara: Bilgi Yayınları.
49. Güngör Y. (1997). Enformel Sektör, Enformel İstihdam Biçimleri ve Ekonomide Enformelleşme Eğilimleri // İktisat Dergisi Ağustos-Eylül. s.59-61.
50. Gylys P. (2005). Economy, Anti-economy, Underground Economy: Conceptual and Terminological Problems // Ekonomika, No. 72, pp. 1-11.

51. Halicioğlu F. (1999). The Black Economy in Turkey: An Empirical Investigation // The Review of Political Sciences of Ankara University, Vol. 53, pp.175-191.
52. Hart K. (2005). Formal Bureaucracy and the Emergent Forms of Informal Economy. Helsinki, United Nations University World Institute for Development Economics Research, Research Paper No. 2005/11, April.
53. Henley A., Arabsheibani G. R., Carneiro F. G. (2006). On Defining and Measuring the Informal Sector. World Bank Policy Research Working Paper No. 3866, March.
54. Johnson S., Kaufmann D., Shleifer A. (1997). The Unofficial Economy in Transition // Brookings Papers on Economic Activity, 2 , pp. 159-239.
55. Johnson S., Kaufmann D., Zoido-Lobato P. (1998). Regulatory Discretion and the Unofficial Economy // American Economic Review, May, 88:2, pp. 387-392
56. Johnson S., Kaufmann D., Zoido-Lobato P. (1999). Corruption, Public Finances, and the Unofficial Economy. The World Bank Policy Research Working Paper No. 2169, August.
57. Johnson S., Kaufmann D., McMillan J., Woodruff Ch. (2000). Why do firms hide? Bribes and unofficial activity after communism // Journal of Public Economics, 76, pp. 495-520.
58. Kaetzler J. (2007). Uluslararası ve Avrupa Düzeylerinde Kara Para Aklama ile Mücadele / Kara Para Aklama Şubhesi: Uluslararası İtina Yükümlülüklerinin Çarpaz Ateşinde. HYPO Investment Bank (Liechtenstein) AG, Vyana, s. 23-70
59. Kaça A. (1998). Kayıtdışı Ekonomiyi Tahmin Etmeye Yönelik Çalışmaların Analizi // İktisat Dergisi, Nisan, s. 52 – 67.
60. Karaal H. (2008). Suç Ekonomisi ve Karapara Aklama / Yolsuzluk Ekonomisi ve Yolsuzlukla Mücadele, TOBB Yayın Sıra No: 2008/80, Ankara, s. 99-134.
61. Katsios S. (2006). The Shadow Economy and Corruption in Greece // South-Eastern Europe Journal of Economics No. 1, pp. 61-80.
62. Kaufmann D., Kaliberda A. (1996). Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence. The World Bank Europe and Central Asia Country Department IV, Policy Research Working Paper 1691, December.
63. Khomenko T. (2007). Measurement of the non-observed economy in transition economies with special references to the CIS countries. "Experiences and Challenges in Measuring National Income and Wealth in Transition Economies" International conference organized by the International Association for Research in Income and Wealth (IARIW) and the National Bureau of Statistics (NBS) of China, Concurrent Session 2B, Paper 4, Beijing, China, September 18-21.
64. Kıldış Y. (2000). Kayıt Dışı Ekonominin Ulusal-Uluslar Arası Boyutu ve Çözüm Önerileri // Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, <http://www.sbe.deu.edu.tr/Yayinlar/dergi/dergi05/kildis.htm>, Cilt 2, No.2, s. 1-10.
65. Колесников С. (2001). Теневая экономика: как ее считать // Экономика России XX Век, No. 1, [http://www.ruseconomy.ru/nomer1\\_200101/ec27.html](http://www.ruseconomy.ru/nomer1_200101/ec27.html).
66. Krakowski M. (2005). Determinants of the Informal Economy: The Importance of Regional Factors. Hamburg Institute of International Economics, Discussion Paper No.313, March.
67. Голованов Н. М., Перекислов В. Е., Фадеев В. А. (2003). Теневая Экономика и Легализация Переступных Доходов. Москва: Питер.
68. Лагов Ю. В., Ковалев С. Н. (2006). Теневая Экономика. Москва: Норма.
69. Lee D., Han S. J. (2002). Estimating the Minimum Size of the North Korean Shadow Economy / Presented at a Joint Conference of AKES, KDI, and RCIE 'Korea and the World Economy', Yonsei University, Seoul, Korea, July 21-22.
70. Lemieux P. (2007). The Underground Economy: Causes, Extent, Approaches. Montreal Economic Institute Research Paper, Canada, Montreal, November.



71. Loayza N. (1996). The Economics of Informal Sector: a Simple Model and Some Empirical Evidence from Latin America // Carnegie Rochester Series on Public Policy, North-Holland 45, pp. 129-162.
72. May J. W., Pyle W. H., Sommers P. M. (2002). Does Governance Explain Unofficial Activity? Middlebury, Department of Economics Middlebury College, Economics Discussion Paper No. 02-01, June.
73. MASAK və TBB. (2003). Karaparanın Aklanması Suçu ile Mücadele ve Bankaların Yükümlülükleri. Türkiye Bankalar Birliği, Aralık, Yayın No.235.
74. Mel'ota I., Thießen U., Vakhenko T. (2001). Fiscal and Regulatory of the Shadow Economies in Transition Countries : The Case of Ukraine. Kiev, Institute for Economic Research and Policy Consulting, Working Paper No. 9, August.
75. Mankiw G. (2003). Principles of Economics. New York.
76. Mirus R., Smith R. S. (1997). Canada's Underground Economy: Measurement and Implications / The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact, The Fraser Institute, Vancouver, pp. 3-11.
77. Musayev A. F. , Musayeva A. A. (2004). İqtisadi inkişafda xəlvəti iqtisadiyyat problemi / Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, s. 212-221.
78. OECD. (2002). Measuring the Non-Observed Economy: A Handbook. Paris: OECD Publication Service.
79. Orviská M., Čaplánová A., Medved J., Hudson J. (2006). A cross-section approach to measuring the shadow economy // Journal Policy Modeling, October, Vol. 28, No. 7, pp. 713-724.
80. Ott K. (1998). Economic Policy and Unofficial Economy in Transition: The Case of Croatia. Paper for the international conference to be held in Bled, Slovenia in September.
81. Önder İ. (2001). Kayıtdışı Ekonomi ve Vergileme // İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ekim 2000-Mart 2001, No. 23-24, s. ?-?
82. Özsoylu A. F. (1996). Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi. İstanbul: Bağlam Yayınları.
83. Özsoylu A. F. (1999). Yeraltı Ekonomisi. Ankara: Akçağ Yayınları.
84. Purkis S. (2006). Çevre ve Yarı Çevre Ülkelerde Ekonomide Enformelleşme ve Marjinalleşme Süreçleri // İktisat Dergisi Kasım-Aralık, s. 5 – 18.
85. Purkis S. (2007). Merkez Ülkelerinde Ekonomide Enformelleşme ve Göçmen İşgücü // İktisat Dergisi, Aralık, s. 13 – 24.
86. Schneider F. (1986). Estimating the size of the Danish shadow economy using the currency demand approach: An attempt // The Scandinavian Journal of Economics, 88, pp. 643-668.
87. Schneider F., Enste D. H. (2000). Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences // Journal of Economic Literature, March, Vol. XXXVIII, pp. 77-114.
88. Schneider F., Enste D. H. (2002). The Shadow Economy: An International Survey. Cambridge: Cambridge University Press.
89. Schneider F., Bajada Ch. (2003). The Size and Development of the Shadow Economies in the Asia-Pacific. Johannes Kepler University Linz, Department of Economics, Working Paper No. 0301, April.
90. Schneider F. (2005). Shadow economies around the world: What do we really know? // European Journal of Political Economy, Volume 21/3, Elsevier, pp. 598-642.
91. Schneider F., Bajada Ch. (2005a). An Introduction /Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp. 1-11.
92. Schneider F., Bajada Ch. (2005b). An International Comparison of Underground Economic Activity / Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp. 73-106.
93. Sennholz H. F. (2003). The Undergroud Economy. Ludwig von Mises Institute, Online edition.

94. Seviğ V. (2002). Kayıtdışı Ekonomi. «Dünya» gaz. İstanbul,12 Nisan.
95. Səfərov S. (2006). Prezident İlham Əliyevin yeritdiyi siyasət Azərbaycanı lider dövlətə çevirmişdir. «Xalq» qəz., Bakı,19 oktyabr.
96. Şişman Y. (1999). Ekonomik Faaliyetlerde Enformelleşme ve Türkiye’de Enformel Ekonomik Faaliyetlerde Çalışanlara Yönelik Sosyal Politikalar: Eskişehir’deki Seyyar Satıcılar Üzerine Bir Alan Çalışması, Anadolu Üniversitesi Yayınları No. 1165, Eskişehir.
97. Smith P. M. (1997). Assessing the Size of the Underground economy: The Statistics Canada Perspective / The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact, The Fraser Institute, Vancouver, pp. 11-37.
98. Şengül S. (1997). Bir Hürufə Kayıtdışı Ekonomi (Vergi Sistemi ve Vergi İdaresinin İç Yüzü). Ankara: İmaj.
99. Tanzi V. (1998). Corruption Around the World: Causes, Consequences, Scope, and Cures. IMF Staff Papers, Vol. 45, No. 4, December, pp. 559-594.
100. Tanzi V. (1999). Use and Abuses of Estimating of the Underground Economy // The Economic Journal, 109 (June), pp. 338-347.
101. Tedds L. M. (2005). The Underground Economy in Canada / Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp.158-176.
102. Thomas J. J. (1990) Measuring the Underground Economy: A Suitable Case for Interdisciplinary Treatment? // American Behavioral Scientist, Vol. 33 No.5, May / June, pp. 621-637.
103. Thomas J. J. (1999). Quantifying the Black Economy: ‘Measurement Without Theory’ Yet Again? // The Economic Journal, 109, no. 456, June, pp. 381-389.
104. TİSK. (2003). Kayıtdışı İstihdam. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, [http://www.tisk.org.tr/yayinlar.asp?sbj=ana&ana\\_id=41](http://www.tisk.org.tr/yayinlar.asp?sbj=ana&ana_id=41), Yayın No. 233, Mayıs.
105. Trasberg V. (2004). Tax Administration and Shadow Economy in EU New Members. Department of Public and Environmental Economics, University of Pavia, Italy, Working paper, No. 313, April.
106. Turmanidze K. (2000). State Against the Invisible : The Case of Georgian Informal Economy. MA thesis, CEU.
107. UNECE. (2008). Estimation of non-observed economy in statistical practice – Azerbaijan. Joint UNECE/Eurostat/OECD Meeting on National Accounts Geneva, 21-23 April 2008, <http://www.unece.org/stats/documents/ece/ces/ge.20/2008/sp.8.e.pdf>
108. Us V. (2004). Kayıtdışı Ekonomi Tahmini Yöntem Önerisi: Türkiye Örneği. Tartışma Metni 2004/17, Türkiye Ekonomi Kurumu, Haziran.
109. Yereli A. B., Karadeniz O. (2004). Kayıt Dışı İstihdam. Ankara: Odak.
110. Yılmaz G. A. (2006). Kayıtdışı Ekonomi ve Çözüm Yolları. İstanbul: İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası.
111. Wallace C., Haerpfer Ch., Latcheva R. (2004). The Informal Economy in East-Central Europe 1991-1998. Vienna, Institute for Advanced Studies, Sociological Series No. 64, June.
112. Walle G. V., Ponsaers P. (2006). Formal and Informal Pharmaceutical Economies in Third World Countries: Synergetic, Symbiotic or Parasitical? // Crime Law Change No. 45, pp.361-372.
113. Witte A. D. (2008). The nature and extent of unrecorded activity: a survey concentrating on recent US research / The Economics of the Hidden Economy, Volume I, Edward Elgar Publishing, pp. 28-48.
114. World Bank and IMF. (2006). Reference Guide to Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism: Second Edition and Supplement on Special Recommendation IX. Washington DC.
115. World Bank. (2007). Informality: Exit and Exclusion. The World Bank Washington, D. C.

**Багирзаде Эльшан Расул оглы**

Диссертант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**Проблема формирования единого подхода в понятии “теневой экономики”**

**Аннотация**

*Цель исследования:* в экономической литературе выявить общие подходы, связанные с терминами и понятиями “теневой экономики” и сформировать в этом направлении общий концептуальный подход.

*Методология исследования:* методология Системы Национальных Счетов наряду с использованием различных методов теоретического анализа, при формировании подходов, связанных с теневой экономикой была взята за основу.

*Результаты исследования:* в темах, касающихся теневой экономики используется до 30 терминов; самый распространенный подход в области исследования вопросов теневой экономики заключается в том, что каждый исследователь может использовать желаемый термин при условии, что он должен указывать какую часть теневой экономики охватывает этот термин; в связи с единым определением теневой экономики, как результат научных изысканий, наибольшее распространение имеет макроэкономический подход, сформированный в рамках концепции Системы Национальных Счетов (СНС); при макроэкономическом подходе, для выяснения возможности отнесения той или иной экономической деятельности к теневой экономике необходимо выяснение ее соответствия трем критериям - является ли эта деятельность производительной при создании добавочной стоимости, годной для рынка и быть незарегистрированной в органах статистики; учитывая, что в макроэкономическом подходе к теневой экономике относят как криминальный, так и не криминальные скрытые секторы, с точки зрения политики легализации теневой экономики считается более целесообразным ограничение исследований не криминального сектора.

*Ограничения исследования:* многие из использованных в исследовании терминов не были найдены в соответствующих азербайджанских источниках.

*Практическая значимость исследования:* позволяет формирование общего подхода к терминам и понятиям теневой экономики.

*Оригинальность научного исследования:* основной специфической чертой исследования является выявление общих тенденций использования терминов, определение причин разнообразия в подходах понятия теневой экономики, на основе макроэкономического подхода уточнение структуры теневой экономики, выявление отношений между теневой экономикой и государственным сектором, социальной экономикой, внешними эффектами, уклонением от налогов, коррупцией и взятками, отмыванием грязных денег и неофициальной занятостью.

**Ключевые слова:** теневая экономика, уклонение от налогов, Система Национальных Счетов, макроэкономика, экономическая теория

**Elshan Rasul oğlu BAGIRZADEH**

PhD-Student, Azerbaijan State Economic University

**The problem of forming of common approach to conception  
of hidden economy**

**Abstract**

*Purpose:* It is to work to form common approach in terms and conception of hidden economy with revealing general sides existing different approach in the literature connected with these directions.

*Design/methodology/approach:* It has been used methods of different theoretical analysis. Also methodology of system of national accounts has been accepted in forming common approach connected with hidden economy.

*Findings:* It is possible to separate some general tendencies connected with using of the terms (about 30) of hidden economy, but the approach where has widest spread in this area accepts that each researcher may be use any term in his research if he noted that this term to include which part of hidden economy; the widest spread approach as result of the scientific searches connected with give to common definition of hidden economy is macroeconomic approach which formed in the frame of SNA Convention; according to macroeconomic approach any economic activities that included by conception of hidden economy those activities must correspond to the three criteria - to be productive activity that created value added in its result, to be market output and to be unregistered by official statistical service; according to macroeconomic approach criminal and non-criminal sectors of hidden economy are included by conception of hidden economy, but researchers limit his object of researches with non-criminal sector connected with legalization policy of hidden economy.

*Research limitations/implications:* Equivalent of some terms used in the research was not found in Azerbaijani literature.

*Practical implications:* It allows to forming of the common approach to terms and conception of hidden economy.

*Originality/value:* Revealing of general tendencies of usage of terms connected with hidden economy; determining of causes of diversities of approach to conception of hidden economy; making definite of structure of hidden economy according to the macroeconomic approach; making definite of structure of hidden economy according to macroeconomic approach; explaining of relations among hidden economy and public sector, social economy, external economies, tax evasion, corruption, bribe, dirty money, money laundering, informal employment.

**Keywords:** *hidden economy, tax evasion, System of National Accounts, macroeconomics, economics*

**JEL Classification Codes:** A12, B0, B4, E0, E26, N 01

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.03.11.

Çapa qəbul olunmuşdur: 08.04.11.